५२०३

नं. — ५२०३

पु. नाम — कात्यायन श्रौत सूत्र भाष्यं
२० शाध्याय:

कर्तृनाम — श्री अनन्ता:
" संशार् स्थपति महा याज्ञिक:

पत्र. सं. — २५ सं. ४

विषय: — सूत्र पद्धति परिशिष्टं

कात्यायनसूत्रभाष्य विंशाध्यायः

~~[illegible]~~

५२०३

5203 / 25 पृष्ठ

२०

कात्यायन सूत्रभाष्यविंशोऽध्याय; पत्रे ३५

वलार्थ

नं॰ ५२०३

१ श्रीगणेशाय नमः अत्र किंचिदग्निविदिकं विचारयितव्यं। आहवनीये यद्विधात्तत्स्वरमन्त्रेमहां
असीत्यादिपदं वरुणप्रघासेषु च्यते। अन्नमपि तद्विशेषाइहेन भवितव्यमत एवास्ति विचारस्यो
वसानाहोत्रस्यात्रेक्तं चानात त्राहा भवतीति प्रतिभाति। यथार्थमुत्तरस्यांतन्नावर्थ्थविकारस्योत्प
त्तिरूपणानभिधानाच्छब्दविकारमर्हं ब्रुवते। न तु विकारो न विद्यते। इत्यादिनार्थविकारस्यविकृतौ
विकृतस्यार्थस्यरूपंशब्दस्याविकृतमोस्तु तिकं नित्यं यद्वपंतेनाभिधातुं न शव—ता। इति येनाभि
धातुं शक्यते तदिवमाश्रयणीयमभिधानार्थं वाच्छब्दप्रयोगस्य यदि नाभिदध्यात्तत्र योगए
वानर्थकः स्यादिति तदर्थमवश्यंभ—व्यं विकारेणास च विकार ऊहसंज्ञ[illegible]ते। न तु वचनासो
प्रयोक्तव्य इति तेषामाचार्येणाक्तं चात। सत्यं। अर्थविकारे हि शब्दविकारस्तेरूप्यते बन—
विकारोस्योक्तं तच्चैनाहवनीयस्यैकत्वमित्युक्तं। एवं नाउनाईपवासनसंयोमार्गाधिकत्तरस्मि
न्नतमुपकारिष्यति। सत्यं भवेत् दं यदि शब्दाभिधानमिव—दे।वायऊर्यात। एतत्तु आह
वनीयभागोपि होमाधिकरणत्वमापन्नो यागसिध्यर्थमसंनिपत्योपकारकत्वं च्यते ऽ
स्येव न हित घोजनं कृतमरू—तात्तस्मादेकत्वादनूहापिसन्निपत्योपकारकं भवत्येवानन्व
कतं त्रेपि॥ अथ श्रुतिमंत्रपाठक्रमेणासोत्रामणपनंतरमश्वमेधन—न द्वन्द्विस्तत्र कारः
राजतः। यज्ञोश्वमेधः सर्वकामस्याराज्ञो यज्ञो राजयज्ञः राजा चाभिषिक्तः क्षत्रियस्य कर्तृरा
ज्ञो राजस्त—एवोभयं श्रुत्याप्रदर्शितं। क्षत्रियस्य तु वारणवयदश्वमेधस्तस्माद्ब्राह्म

श्वमेधेन यजेत इति च। अश्वमेध इति कर्मणो नामधेयं त्रिसुह--- योगान्मध्यमस्यैकवाक्यः।
स सर्वकामस्य स्यात। सर्वे यं कामयते सर्वं मस्यादिति तत्स्यैवायं भवति। सर्वान्ह वै कामाना
प्नोति सर्वोश्नुते योऽश्वमेधेन यजत इति श्रवणात। सर्वकामस्येति सर्वकामप्राप्त्यर्थस्येति वाक्या
र्थमाहुः अर्थमित्यर्थो ज्ञायते न हि मोक्षमंतरेणाव--- स्यान्तचकामावाप्तिमंतरेणाभेदवभा
सति कामावाप्तो छानिवर्त्तेत श्वेछरस्याप्तिरात्मभृतात्मज्ञाने सत्येवस्या-सर्वहि सर्वात्मभृतो
यदादिवतदात्मभृताः सार्ववासाः कामाभवंति वंतिव्यष्ट योपितदात्मभृतां स्तेनास्तेना साए
क्नवंतीति सर्वकामत्वं आत्मस्वरूपावाप्तिर्मोक्षका--- ति युज्यते। अत एव तान्वायुरात्मनिधि
वात्मागमयादिति सुरधर्मराजुल्याकाशप्रवेशनयवं ब्रह्मलेडबहिरवस्थानमसंसारित्वाम
वोक्तम--- फलं तस्मान्त्रियस्यैव मोक्षफलएवाश्वमेधेन ब्राह्मणाविश्यपयोः ननु सर्वेण
पहृत्यादं सर्वो ब्रह्महत्यामपर्हति योश्वमेधेन यजत इत्यादिना फलांतरस्याप्यवगमात्सर्वकाम
शब्दो नानाविधफलकामनाविषयो भविष्यति। सत्यं। अतोप्यावाप्तिर्दृटयति। सा ह्यशेषकर्म
णाभवति तत्थाच कथं ब्रह्महत्याहृयोनस्यात् कथं वाशेषपापक्षयात्प्रयोपि। न चार्थवादि
कत्वेन स्तुतिमात्रता। मा भूत्सर्वान्ह वै कामानाप्नोति--- इत्यस्याप्यर्थवादत्वे न चान चोत्पत्ति
सहभावो विशेषः। पश्चात्तरेणोत्पत्यास्यापि सहभावात। ननु सर्वामव विभृतं प्रभृतं व्यष्ट
म ज्ञे स्वस्य सम्यक् वचस्यादि प्रतिष्ठो तं भावरूपं फलमस्यश्रपतेर्एषा वेविभृर्नामय

२ ज्वरत्यादिनाभावरूपतोचेयीनवब्रह्महत्यादिवन्न्यप्यातानांफलंचैतेनसर्वशादेवसुमात्रपरं
सेन सर्वकामस्येति सर्वाभावकामस्यसार्घर्थ्यपाराभविष्यति सर्वभवेदिवंयद्यधिकरणपारा
निदीशानस्यातसतित्रुतस्मिन्केवलमुष्यर्थं पूर्वत्रेस्यानुषंगिकं।।पादशोधनं यथाफलं तद्य
दिदमपिभविष्यसतएवोच्यते। यत्रैतेन यज्ञेनयजंत सर्वामवत्तसंभवति यत्रैतेनयज्ञेनय
जंतसर्वामवप्रतिष्ठितंभवितितस्मान्मुक्तिरेव क्रतोः फलं।। अथम्यांनवम्यांवा फल्गुनीपूर्व
स्यां फाल्गुन्यपलक्षितशुक्लपक्षस्य म्यंनवम्यांवास्यारंभो भवति। सायासौ फाल्गुनीयोस्मि
मासीभवती स्कपक्षस्य स्यैपुरस्ताल्लडेवास साहेवविज्ञनुपमायंतीतिज्ञ त्थिमुपरामाग
मनंश्रूयते व ताएवतेतथाप्यपराभाजिन रलक्ष म्यां नवम्यांवस्क तं।। ग्रीष्म एके। एके ग्री
ष्म आस्तते ग्रीष्मे ह्यारंभे तत्कदेकं कुर्वीरन्नेवमेव श्रवणात।। ब्रह्मौदनं पचति चतुःस्त्रापा
त्राणामंजलिप्रसृतानां ब्रह्मौदनसंज्ञमोदनं चतुःपात्रपरिमितितस्तदुलैस्तथांजलिच
तुष्यपरिमितैः प्रसृतचतुष्टयपरिमितैश्चपचति चतुरःपात्रांश्चतुरोंजलींश्चतुरः
प्रसृतानिसेकस्यांपचतोसमुच्चयपक्षश्रवणात।। अकेनघार्विभ्यः प्रयच्छति अविघार्वि
न्नाप्यदात्पोदनमन्त्रा।। तभ्यश्चत्वारि सहस्त्राणिददातितेभ्यो ब्रह्मौदनभोक्तृभ्यश्चत्वारि
गोसहस्त्राणिददातिशतमानांश्चतावतः शतसंख्यापरिमितान्मानान्दघातश्चरत्तिका
तदेवल्पोदातुं शक्यन्तेतेनशतरक्तिकापरिमितं सुवर्णं ददातीतिकके स्तक्तमिवश

तमानशब्दस्य राजतपरिमाणविशेषे रूढत्वात् । द्विकृष्णलेमतेविज्ञेयो रूप्यमाषकः । ते षो
डश मिर्द्धरणं धरणानि दशैव च्छतमानं तु राजतमिति । एवं च षडधिकं शतं तत्र नां रक्तिको
द्वयं च रूप्यस्य शतमानसंज्ञस्मृतिप्रसिद्धं तदेवात्र मानं ग्रहीतु मुक्तानन्तुः जतनात्रोचितं
च बर्हिषि रजतं न देयमिति निषेधात सत्यं अत एव विशेषणस्य व्यवच्छेदकत्वेन चरितार्थ
त्वं चत्वारि च सुवर्णानि शत- हिरण्यानीति मन्त्रे कस्य व्यवच्छेद्याभावे पि यथा प्रयोग स्तत्सा
हचर्यादपरस्यापि तद्वदेव भविष्यति । नैतत् । एवमनुवादत्वे नियममपरिरू-- वाक्यानामप्रा
माण्यमेव स्यात् तस्माद्यावच्छब्दं प्रति प्रामाण्य प्रतीयाद् तं युक्तं । न चार्थं तमितरस्याथ्यानर्थ
क्यं सुवर्णशब्दस्योरुष्ठवाचित्वेन निरूढव्यवच्छेदकत्वादितोर त्रिकाशतग्रहणाप्रमाणाभा
वादिदमेव हिरण्यमाने पि वचनाच्छतमानं युक्तं । ननु चत्वारि सुवर्णानि षोडशानि छपरि
मितानि शतं नेयत्वात् तानि न भद्रव्यमात्रस्य हिरण्यानि दयानीत्यर्थं कस्मान्न भवति सत्यं । त
था सति शतमानोऽप्रति रूढिपरो निर्देशो न स्यात् तस्माद्यथोक्तमेव युक्तं ॥ अत्र कृत्स्नशेष
णा रशनां षाट्शारत्नि च पोदशारत्निं वा निदधाति ब्रह्मोदनयद्वसिक्तमाज्यं तस्यावसि
च्यमानस्य यद्वशिष्टं तेन रशनामभ्यज्य निदधाति । आसादनकाले वाजन अन्नेनेव घृ
तेनौजनं रशारशनासादनकाले वाकत्रं व्यं ॥ निष्कप्रतिमुंचन्वाजपतिते जोसीति । निष्कं च तुः
सौवर्णिकमाभरणां यजमानग्रीवायां प्रतिमुचन्ति ते जोसीति वाचयति ॥ वावंयच्छे

२ ति चाह।। वाचनस्पतिमोचनानंतरमेवच शब्दात्। अथैनमाहवाचं यच्छेत्यानंतर्यार्थस्या
थशब्दस्य श्रवणात्।। आवरदानाद्वाग्यमनं यस्यो हुसंतरेव दानं विहितं तदधिवधिकं वाग्य
3 मनं भवति। तस्यां वरेणावाचं विसृजत इति श्रवणात्।। यन्मश्चायं स्थलं कृतानि धिष्ण्यापोमे
हीषी वावाता परिवृक्ता पालागली सानुचर्यः शतेन शतेन। यजमानसंनिधमवागच्छंति य
न्मः। सर्वाभरणैरलंकृतानि धिष्ण्यकं व्यश्वामहीषी प्रथमविवोढा। वावाता वल्लभा। परिवृक्ता
तद्विपरीता पालागली इतदुहिता परिणीतेवा सानुचर्योनुचरीभिः सह। शतेनानुचरीभि
र्महिषी शतेनैकां वा वावाता परिवृक्ता घे अप्येवं अनुचरीर्विशेषयति।। राजदुहितरः प्र
थमाया सराजन्यानां द्वितीयायाः सतन्या मरणं रतीया यास्त्रे संगृहीदृणां चतुर्थ्याः।
अभिषिक्त क्षत्रियदुहितरो महिष्या अनुचर्यः स्फः क्षत्रियमात्रदुहितरो वावाताया
सूताग्रामण्यं क्षत्रियाज्ञातोग्रामणीर्धना द्योवैश्यस्तयोर्दुहितरः परिवृक्तायाः क्षत्ता
प्रतीहारः संगृहीता सारथिस्तयोर्दुहितरः पालागल्याः अथवा क्षत्ता इतो वैश्यायां शूद्रा
सन्नो वा अथवा यातो वा।। अग्न्याधेयवत्प्रतिश्यकुते ग्निहोत्रेपरेणागार्हपत्यमुदक्शि
राः संविशत्पूर्वतरे वावाताया ब्रह्मचारी। अग्न्याधेयवदिति पूर्वया द्वारा यजमानोद
क्षिणाया पत्न्या प्रविशंति। अग्निहोत्रं हुत्वा गार्हपत्यसमयपरेणाशेरते पत्न्यो यज
मानश्च वावातायाऊरुमध्ये शेते ब्रह्मचारी च भवेत्तनुदकशिराश्च संविशेत।। इतरा राम
२

ऋत्विक्। यजमानमनुशेरत इतरा अपि पिबन्ति॥ प्रातराहुत्यां हुतायां तस्मो हुतं ते वरद
नं ब्रह्मणा धर्यं वचप्रति मुमुक्षं निष्क। प्रातराहुतिं हुत्वा प्रत्ययी हुतं जुहुयात तत दत्ते ब्रह्मणो
वरं दद्याद् धर्थ्यात् वचप्रति मुक्तं मुष्कं ददाति च शब्दात्॥ पुरोडाशोऽग्नये पथिकृते। पुरोडा
शः कर्त्तव्याग्नये पथिकृते। अस्य चोपांशु देवता याज्यानुवाक्ययो रुपांशुत्वे रुपांशु हविषो
याज्यानुवाक्ये इति स्मरणात्॥ शतमानं दक्षिणा सौवर्णः। शतमानशब्दस्य रजतपरिमाणे प्रसि
द्धत्वात्। सौवर्णमिति विशेषितं। यत्र वमयामात्रया शतमानं रत्तिकाभिः काकीणात्वं तस्या
बुद्धिपरिकल्पितं अवमयामात्रया शतसंख्या शतमानमवमा च मात्रा रक्तिकेति कर्कोक्तं।
तत्कार्यं तस्या अवयवमानस्य विद्यमानत्वात्। अथ या द्वीक्ष रक्तिकैव विशिष्यते तर्हि ततो थ
वमाय द्वेयादिका स्मेवा अथ वर्त्तमानव्यवहारस्ताभिर्नो सिद्धत्वात व्यवहारिणां सहस्र
द्रव्यउलाथ्यां ताभिरपि व्यवहारात। तस्मात् बुद्ध्या परिकल्पयत्नुमशक्यं॥ हिरण्यपरि
माणोन्यत्रापि। अन्यत्रापि यत्र यत्र शतमानं दक्षिणा तत्र तत्र हिरण्यपरिमाणं वगंतव्यं
न रजतपरिमाणं यद्यपि केवलकेशब्दवन्नियतद्रव्यपरिमाणवाचकं तथापि तेन द्रव्यं
यावत् पृष्टाता वद्धिरण्यं गृहीतव्यं यत्तु प्रथमव्याख्यानं कर्कणाभ्युक्तं हिर—रे माणो
न्यत्रापि इदं तायणादावये हि ते शतमानं विधीयते एतदर्थं युक्तं। तत्रोपयोगाभावात्।
अत्र तु सावित्रीपु सामान्ये न शतमानं विधातत्मानं दक्षिणामिति मेयं चद्रव्यं परिमा

षितत्वान्नो चेतेयत्त्वनियतं द्रव्यं तद्धिरण्यपरिमाणान्यत्रापीति परिभाषया प्रतिबद्ध
त्वात्सुवर्णं तमध्यमस्य राजत इति तस्माद्धिरण्यसामान्यदक्षिणासु स्मृतिसिद्धं सर्वसा
धारणं मानं ग्राह्यं मा भूदि॥ यो दद्याच्च रत्नं निष्कं पति। अथ पौर्वपती इति श्रुतेः। व्यासः श
तं दक्षिणा वा ससंख्यशतं दक्षिणा देया त्वत्र तुल्यश्रुतत्वादियम कर्पा श्रु॥ दवस्य वेति रशनाम
दाय। ब्रह्मन्नश्वं मील्याह। आदानकाले वा जनस्यात्र का वा दश्वा दानरशनया देवस्य वेति
अं जनं तद्दे वेतेनरशनामभ्य स्याद्वद्दत्तरतिश्रुते॥ आदाय च ब्रह्मा मामंत्रयते न मंत्रेण॥
तं बध्नेति ब्रह्मानुज्ञातो मिथ्य असीति ब्रह्मास्त्रं वंतं बध्नेत्यनेन ब्रह्मानुज्ञातः सन अ
मिथ्य असीत्यनेन नाश्वं तिः॥ त्रिरूपं वा वर्षमत्रयुयु कं। रूपूः पूर्वाद्धेः अल्लोपराद्धेः रक्ति
कां जिः पुरस्तादिति॥ सर्वरूपं वा। यस्मिन्सर्वाणि रूपाणि भवंतीति अत्र वतावाशब्दो विकल॥
शीघ्राजवेनन्नचं व समद्धं स्यादिति श्रुतेः॥ दक्षिणा धुर्यसमं। दक्षिणाधुर्येण समं। य
द्यपि दक्षिणाधुरां वहतीत्यर्थे रीय ढकाविति तद्धितयोगेनायमर्थः प्रतिभाति तथा
पि श्रुत्यर्थानुसरणो विरुद्धोपि प्रतिभाति। अथ य दक्षिणायां धुरि अपरतौरिति वाक्य
शेषो संगतः स्यात्तस्माद्दक्षिणाधुरि असमं दक्षिणायुधुरि युक्तिः केनापि शमो न कि
वेधिकरणवान्यश्वेः। यात्तु धुरः समासे अदन्तता सा समासांत स्यानित्यत्वेन न नियता
दक्षिणायां धुराति छेदे सा मानाधिकरण्यपक्षितमपि तं स्यात्तस्माद्दक्षिणायां धुरि

नतिधुरीयस्य सव्यधुरायां योजनार्थं नयस्यासौ तथाविधस्तेन दक्षिणाधुरि स्थितेनन समो
येन धुरंतरयुक्तः स्तमिति हरिस्वानुसृतमेवयुक्तः ॥ साहसंगो सहस्वाही ॥ ललामं नीललोष्ठ
नयुक्तं ॥ कृत्तिकांजिं वा कृत्तिकाकारेण ललाटे तिलकस्थानेयस्य तं वा ॥ अविरोधिलक्षणानां समुच्च
यो निरोधिनां विकल्पः सामर्थ्यादेवा ॥ पर्वकाय त्रयस्त्रं शुक्रापरं कायस्य पर्वा द्व्यक्षं पूर्वं अप
रार्द्धं शुक्लं ॥ कृष्णसारंगं वा कृष्णेन सारंगं शबलमित्यर्थ केचित्यद्यपि द्वितीयो वस्मोऽनिपतः प्रती
यते तथापि वाक्यशेषाच्छुक्लो द्वितीयो वस्मैस्यात् कृष्णसारंगः प्रजापतेर्वा एषो दृशः समभ
वद्द्विरूपं वा इदं चतुःशुक्लं चेव रूपं च इति ॥ स्थावरान्त्रपागवोप्रजापतायाचति प्रादास्य
प्रतिमंत्रयोन स्पंदं तिता प्रपाग चाप्येवघो हतिप्रजापतये वेति प्रतिमंत्रं ॥ आधोगवमा
हस्वानं चतुरहममिममिहन्यस्वेति ॥ अघ्रदातोगवैवैश्याजनया मासवे सुतमिति वैश्या यां शू
द्राजातं प्रतिलोमजं संकरमाह ॥ स्वानमित्यादि ॥ पुंश्चलमेको स्त्रीलोलुपं वा प्रत्याह स्वानमि
त्यादि चतुरहं वं गर्वं चतुष्टययोगेन ॥ सिध्रकमुसलेनेनठः ति ॥ एतस्यमुसलेन मारति ॥
यो अर्वंतमिति वा चयति ॥ यो अर्वंतमित्यमुं मंत्रं वा येत ॥ वत सकटेनाधसे अं पूर्वयति
परो मर्त इति स्वानां वतसकटस्य मध्य स्याधस्तादस्य पूर्वयति परो मर्त इत्यनेन ॥
अग्निसमीपमानीयाग्नये स्वाहेति जुहोत्यनुवाकेन प्रतिमंत्रं प्रतिमंत्रमनुवाकेन
जुहोतीत्यर्वंतरमध्य मग्निसमीनीया ॥ सह स्त्रवावत्तं । सहस्त्रं वाहुतीनां जुहोति आवस्यां

५

5

वर्षे वानुवाके मंत्रान्यावत्सहस्रपूरणं। अश्वश्रवणविरसनाद्या। अश्वः प्रसुतस्य य
वद्विरमति तावद्धोतव्यं। सहस्रादधिकमपि॥ द्वादशकपालान्निर्वपति मिन्त्रं तत्रां
छतमानदक्षिणा मध्यमस्य राजतः सवि प्रसवि। त्रे सवित्र आसवित्रे सवित्रे सत्यप्र
सवाये ति क्रमादुपदेशेपि नैरंतर्येणाकाले क्या समानतंत्रतायां प्राप्तायामि न्नंतंत्र—
नं। अत्रापि त्रिष्वपि समानं श्रवणमुपांशुत्वं विधाद्यानुवाके इति तेन देवतोपांशु
सोवर्ज्यमिति यदि भाषितव्या मध्यमस्यां—त इति प्रतिप्रसवः॥ प्रयाजेषु दक्षिणतो ब्रा
ह्मणो यजमानस्य यज्ञदानयुक्ताः स्वयंकृतास्तिस्रो गाथा गायत्युत्तरमंद्रायं व—
गानविशारद प्रसिद्धो यामुत्तरमंद्रा माघ्नन्वा हन्तोपः कश्चिदतत एव तिस्रो गाथाः
स्वयंकृता गायति विहितार्थयाभिमेः॥ राजन्यो धृतो युयुद्धजययुक्ताः धृतिषु ऊपमा
नासु राजन्यो वीणागाथीत दक्षिणे गायेषु युद्धजययुक्तार्थप्रकाशिनीः॥ अध्वर्युर्जम—
नोदक्षिणो श्वकर्मे जपतो विभर्मात्रेति। अश्वकर्म समीपे मुखं कृत्वा जपतो विभर्मा
त्रेति॥ पशून्वउत्सर्जनं निरष्टश्वशते। पशुवद्दिक्षु तत्पूर्वस्यां दिशि पूर्वतरमश्वश
तं सजीतस्य तद्धनिरष्टमुपकल्पनीयं। निरंतान्पष्टौ न्यंजनान्पतिक्रोतानि यस्य तदि
दं निरष्टं चतुर्विंशा—धिकवयस्कमित्यर्थः तन्माथं लब्धमिति चेततु व्यतो वयः प्रकाश
कान्यश्वस्याष्टौ तदिंतगं तानि व्यंजनानि भवंतीति ग्रामे केकं त्रीणि त्री॥ वर्षाणि व राम

५

नक्ति। एवं सर्वात्रिमे चतुर्विंशतिवर्षीयः संपद्यते तेनेत्यमुक्तं। कस्मै राज्ञे शुल्कमुक्तं विशेषणात
रमेव पर्यायतया गृहीतं निरमणो वध्यतयेति तत्त्वर्थांतरपरतयानपर्यायं यद्रूपमन्यदुन्यातिरि
क्तोर्थं हि पर्यायरूपं। दवा आशापाला इति रक्षिणोस्यादिशास्तनु चरि जातीयांस्तावस्तावतः क
वचनिषंगिकलापिदंडिनो यसंख्यं। अस्योऽस्य रक्षिणो नियोजयति अनुचरी
जातीया राजपुत्रान राजन्यपुत्रान सूतग्रामणीपुत्रान क्षात्रसंगृहीतृपुत्रानतावतः श
तं शतं प्रथमं शतं संनाहमुक्तं द्वितीयं खड्गहस्तं तृतीयं शतं शरधन्वनो। पतं चतुर्थं दंडपतं
दं। डोडवे तिलोके प्रसिद्धाराजा। दरर्थो मुचरीसंबंधि निर्वचने दृष्टव्यः॥ वडवाम्पोवारणं॥
अश्वस्य वडवाभिगमनं निषिद्धं॥ प्रश्नेयाद्योदकानां स्नानार्हं स्तेयं तस्मा थधिकं मज्जा
नपर्याप्तं तस्मान्निवारणमश्वस्य कर्तव्यं॥ ब्राह्मणोश्वमेधविद्यानरक्षितः सवः॥ एवंतत्र
नियुक्तानां तेषां वृत्तिरुपदिशति। यो ब्राह्मणः अश्वमेधं चनवेत्ति तस्यादि हंवसर्थं वः
कल्पितमस्तीति तेन वर्तितव्यं। एवं हि श्रूयते श्वमेधं नमितं प्रकल्पयेत्य एवस पानंक
रवाद्य खादं निवपाथेति॥ पद्धानं च सर्वेषु। अश्वमेधविस्वपि पद्धान्नं तं। द्वावृत्तिरि
वान्येषां किंपुनः। अथो यन्किंचजनपदे हतान्नदः सर्वं वस्तसुतमिति श्रवणात॥ रथका
रगृहवासा आरक्षकाणां वासो रथकारगृहे भवेत॥ अभिषेक्याभविष्यस्यसमाप्तु
वैतइत्याह राजपुत्रान। स्वस्वराज्यस्वामिनो भविष्यथ रक्षणां पूर्सर्मकृनवंतो यूयं रा

जपुत्रा॥ दक्षिणतो। वदेर्हिरण्मयेषूपविशंति संस्काराणाम प्रव। ॐ पि। वदिशब्दप्रयो
गात्तत्रैतोतिशयस्तभूमि- खंडस्य पवित्रताये सर्वेहानुवर्त्तेतरतिज्ञा थ्या। तस्मादशादक्षि
णस्यां अ्रसनेषु वल्य मोणो शुहिरण्मयेषूपविशंति॥ अध्वर्यु यजमानौ कूर्च्चयोः फल
कयोर्वा। सपादमासनं कूर्चोऽस्तिः कूर्चः पादरहितं दलं फलकं। तयोरन्यतरयोरध्वर्युर्य
जमानो हिरण्मययोरुपविशतः॥ होत्रब्रह्माणो होतारं कशिपुषु मध्वासनं कशिपवस्त्वेतो।
तेषु हिरण्मयेषु होत्रब्रह्माणा तारपतिशंति कशिपुशब्देन मसूरको गाह्येतिलोकप्र
सिद्धेतिकेचित। तदुभयमपक्ष पस्त्ररणानीतिवाक्यशेषान्नोपपद्यते। उपस्तरणं हि व स्तित
वलोके प्रसिद्धेन कंबलसादृश्या हि तु पमास्तरणाहे मन्यत्रेणो भ्याः कशिपुर्ज्ञेयं॥ हतिभ्र
तान्याच त्तभक्तेषु इमं यजमानमधहति पाप्रेष्यति पारिप्लवा ख्यानाय। होतर्भूतान्याच क्ष्व
स्यादिना प्रेष्यति ज्ञं धाख्यानं च तत॥ हवो होत रिति प्रतिगृणाति तस्मिन्पारिप्लवा रव्ये
हविहोतरित्यध्वर्युः प्रतिगृणाति॥ तदेनं प्रेष्यति वीणागणगिनो राजऋषिभिर्यजमा
नं संगायतेति। अ्रख्यानांते प्रेष्यति वीणागणा इत्यादि ऋचां सूक्तं व्याचष्टा णाइ वानुद्
वेद्धीणा ढारा गिननुपसमिताभवंतितान अध्वर्युः सप्रेष्यतीति अ्रवराति॥ दक्षिणाग्नौ
जुहोति काराय स्वाहेति प्रक्रमान। प्रक्रमसंज्ञकानहोमान हिंकाराय स्वाहेत्येमि दक्षि
णाग्नौ जुहुयात॥ आहवनीयेस्तमितेचतस्रो धृतीर्हरंतिरितिमाभ्र दुन्तत वा

दक्षिणाग्नावप्याहवनीयग्रहणं एकस्यैवांते स्वाहाकारश्रुतेर्वाक्यं समुच्चयेनैके वाहुतिमाभ
दिति चतुर्ग्रहणं स्तमित आदित्यध्यति संज्ञं का अन्नतस्त्र अहुतीरिहरतिरिति जुहुयात्॥ वावी
ता संवेशन सावित्र्युत्तरमंद्रागान पारिप्लवधतीः संवत्सरमक्षीममार मामप्यवरणमसानि
चैकां। यद्यपि सर्वत्र चांद्रमासेनैव मानेन व्यवहारस्तथाप्यत्र सावन एव ग्राह्यः पारिप्ल
वधतिषु च सावनदर्शनात्साहचर्यतरेष्वपि तथैव भवति। न ह्येकस्मिन्विधाने एकः
शब्दो विधेयायेद्वे यार्थभेदमाश्रयति विषम्यप्रसंगात। तस्मात्सावन एव सर्वत्र। तथा
च येते षट्त्रिंशतं दशाहान्नाचक्षत इति। षोडशनवतीरेतावा अश्वस्य बंधनमिति
प्रत्यहं चतस्रणां होमे षष्टे। त्रिशतैर्दिनैः षोडशनवत्यो भवंति तेन सावन एव सर्व
त्रानचान्यत्र सावनलिंगं नास्तीति नियमेन वक्तुं शक्यते। षट्त्रिंशतं दशाहान्नाचक्षत इति
सावनानुवृत्ताविदमुच्यते संवत्सरे पर्यवेतदीक्षा प्राजापत्यमालभ्या सोदंतीष्य
य इति तेन सावित्रीष्व सावनलिंगमस्ति। अर्द्धमासादिकालांतरं विकल्प्यते। तत्रस्ते चारं
भस्तहनुरोधेन॥ वीणागाथिभ्यां यथाक शते ददाति। शतद्वयं वीणागाथिभ्यां दद्यं य
यकुरुचारण। केकैशतमित्यर्थः॥ राजर्षिनिसग्याययनमादी त्रणीया याः॥ राजर्षिभिः
सह गानं कर्तव्यं यावद्दीक्षणीयानिष्यन्नातदा च पुराणानि मंयजमानराजर्षिभिः सा
धु कृतमिदं संसंगायतेति॥ दीक्षांतेदेवैः पवसथ्यप्रदीक्षांते देवैः सहसंगानमुपव

८

स यथाहर्यावन्निर्वपेत्त । तत्रापि वीरणागरणागिनोद्वेरिमं यजमानं संगायतीति विशेषः ॥
पथ्यादे प्रजातिनासुत्या सुत्यासुवर्त्तमाना सुप्रजापतिना सहसंगानं पथ्यादेत्तद्भ
वति प्रजापतिनेमं यजमानं संगायेनेति प्रैषात्रापि विशेषः ॥ अंते चीर्णातारं ते प
थ्वं तेच स्यभयं लभ्या । ता सामान्येष्ट्यः । एवमवाहरहः परिहतास्विववसरी नीवरी सूद
ववसानी यायामंततः संछिता यामिष्येवमेवमवगात ॥ अथ्याप द्विज्या चरुभिः सा
वित्र्यां त । अथ्वरोगाघमभिभवे सावित्री धृते न चरुभिरिज्याकर्त्तव्या ॥ यो यू स्त्रामस्त्रामः
संघाटकस्तद्रोगे पौष्णश्चरुः स्यात ॥ यो ह्यामये ॥ अग्निरोगसौर्यं चरुं निर्वपेत ॥
वारुणोस्तु भगंतो । तुदकमरणे वारुणायवयं चरुं निर्वपेत ॥ भूमिकपाले व्यंनरोगिष्ठा
मयत्र्यरिष्टरोगे द्रोणया मय इति कष्टेः तदपि भवति । अयं तु चतुःशालः । रिष्टिरायु
र्घंतकृत आम्रपौरिष्टामयस्ततोन्यो डीरिष्टामयोऽपरादिः । तस्मिन्वैश्वानरं द्वादश
कपालं निर्वापेत । भूमिरेव कपालान्यस्य भवंति ॥ लोष्ठकपालं जातु कथं भेदात्तानुभया
नुग्रहायैवमाह जात्त कर्षः ॥ भूमिशब्दो लोष्ठपरः प्रसेतव्यः । उतः भेदात । कपलाषु
संख्यायोगेन भेदाया दशातभेदश्चोपधानभूमावो पाधिकरणं भवेत । नासौ यकाः
कर्त्तृत त्रलोष्ठग्रहे तु भेदोप्यनुग्रहो तुंश कंते संख्यताय धानाद्भूमिरेव च भूखंडाति ।
तस्मादुभयानुग्रहाय लोष्ठकपालो भवेत । यत्तु कर्कणानुवादगतं द्वादशकपालं विशे

राम
८

ग्रहणमिति तदयुक्तं। व्यवस्थाभावादप्रवृत्तिविशेषकरत्वाच्च। भूमिरपि चोपधान
मंत्रविपरीहरणांगुलिवत्तत्र तत्र मंत्रप्रयोगेलोपपद्यते द्वादशत्वमिति नानुवादता। न
चलोपग्रहणं भूमिपरीग्रहाभावः। एकादशलक्षणयातत्वात्। संख्यापरित्यागेन भूमि
मात्रपरिग्रहेपि लक्षणाग्रहणस्याव्यतिरिकात् नहि सकला भूमिरस्य कपालं पुरोडाशस्याप
करूपत्वं धरः कर्तुं शक्यते यावच्च कपाले स्फुटत्वात्तेन भवत्येकादश एव लक्षणीय
स्तस्माद्द्वादशकपालो भूमिकपालो वा द्वादशधा।। नाशे तंत्रेण द्यावापृथिव्यं पयो वा
यव्यः सोऽर्थः। अन्नाशे समानतंत्रे निर्वपेत्त्रिहविष्कं कर्म द्यावापृथिवीय एककपालः
वायव्यं पयः। सोऽर्थश्चरुः स्यात्। प्राप्तसमत्रैकतंत्रत्वकाले त्वाप्युनरुच्यते। वैश्वादेविकतं
धर्मार्थं माघंतद्धर्मकं पतः। माभूदुत्तरधर्मत्वं यस्य पत्स्थेनाघतिक्रमात्। नवप्रयाजतां
तं स्यादिति कर्कोवदद्भ्या। विनाशितस्य संध्यर्थं पर्वमेव निराकृतं। वैश्वदेवीयधर्मचं
श्रुतिरनुक्तत्वात्त्रिहविषमिष्टिमनुनामि प्रायांतरं ततः।। अन्यत्रापि। स्रुतोश्वजाशा
दन्यनाशो हिरण्यादस्तस्य पुरुषार्थतया पुनर्लोभार्था मतांत्रिहविष्टामिष्टिं निर्वापत
नन्वस्य त्वश्वमेधयाजिनः प्रसक्तपरामर्शाद्विष्यति तस्मात्तस्यैवान्यानाशेनैमि
त्तिकमिष्टं विधीयत इति नाग्निहोत्रिणो हिरण्यादिनाशे तल्लाभाय पुरुषार्थतया
विधानं। सत्यं नितत। इदं तावदस्तु अभवानां किमश्वमेधमध्य एवान्यनाशे स्या

८ 8

विधानं किं वाश्वमेधं तत्राह हिः यदि वर्त्तमानेश्वमेधे न्यनाशे विधीयते तेन धेतत्तन्त्रमेवाप
घत इति से छाम्य यागेवन छवेदनी ति प्रकरणोत्कर्षेण विधानं निरर्थकं स्यात अश्वमेधं
त्राद्य हिस्त छे स्येति विशेषणामधिकारिण एवाहिताग्नेः परामर्शो युज्यते । अथाश्वमेध
ने छं येन तेनेयं प्रयगश्वमेधादन्यनाशे कर्त्तव्यतिनैतत । तदानीमस्य शब्दस्य वैयर्थ्यमा
नाश्वमेधपरत्वात । अनुपहि विनष्टिं दतीति लभत एवानेन नष्टमिति स्पष्टपुरुषार्थ
वचनतानेमित्तिकत्वे हेतदव्यसमंजसामवा । पष्ठ्यागेवनष्टवेदनी त्यदयविशेष
प्रवृत्तं नाश्वमेधयाजिन्यवस्थापयितुं शक्येते अस्य शब्दस्याप्रकृतप्रपरत्वेन तद
नुरोधेनाहिताग्निपरत्वादप्रकृतपरत्वं प्रकरणोत्कर्षेण विधानादित्यर्क्तं । प्रजातवायव्यं
यदि वडवायां प्रजातस्त्रहि वायव्यं यव्यं पयसां कुर्यात । अथ वा वडवा सत्ता प्रजातस्तत्र
वायव्यं ।। य घ्नस्यो वडवां स्कंदेदिति श्रवणात ।। मृतादर्शनयोरन्यस्पर्शनादादिक
शेल्य श्वयुक्तः । मृते वा नष्टे अदर्शनं प्राप्ते वा अन्यस्याश्वस्पर्शनादानादिकम श्र
श्वयुक्तं कर्त्तव्यं । अश्वयोगेन यद्दछपते अश्वोपकारकं च ।। तथाहि काराय स्वाहा
हि कृताय स्वाहेत्येतान्यश्वस्फुरूपाणीति ध्वति युच ।। षोडशनवतीरेनावा अश्व
स्य बंधनमित्येवमादिरशनाभ्यंजनं हिङ्कृतोदनाघशेषेणा विहितं । अभ्यर्णक्ता
च स्वार्थे विहितास्तेन नन्दयावनित्तिष्यत इति च्छिन्नैतत । यदान्यमुछिष्यत इति शेष राम ८

स्यात त्र विनियोगः प्रतिपाद्य स्य प्रयाजाश स्य स्येवातो द्विती पाथोगाद्भ्रशना पास्तद भावे
न्येनांजनक तैव्यं।नाव त्तिव्रज्ञोदना हां प्रो त्तरणादि संनिपत्योपकारकं भवेतह त्राद्यस्य
दम ष्व स्योप प्लावनमपिव न्नोरोगातेन मय क्रामति नैनं पाप्मा भ्रारव्य भ्र- प्लोतीत्य
ष्व स्योपकारक वाद भ्वयुक्तं युक्तं।भ्रत एव ष्व प्लावनं न भवत्यन ष्व संबंधादितिव क्रौ
त्तं त ष्रल्प त्तं।भ्रत्र ये स्वाहेत्याद्यपिस्यात यन्नित्त मलीन ब्रु मुस जंती स्कयक्र म्य यस्तो
कीया जुहोति सर्व हुत मेवं नं बं नं जुहोतीति त संबंधश्च वशात।सानि याति कानांन्याप
तरएव प्रा प्तानां रशनादानाद्करोतीति पुनर्वचनं तदन्यनिषेधार्थं न नाशः प्राय श्चि
त्तं घ्क तर्हि तदिति चेत।नाशे सत्य पलब्धे भ्रनुपलंभे प्राय श्चित्ता भावो रशना दानाद्यवके
वलमन्यस्य।कुतस्तदिति चेत।श्रवणाद्यावति ब्रुमः।भ्रथ यद्यमित्रा भ्रष्व विंदरन्यदि
वाम्रियते यदिवास्वाम्यमानी ष्य प्रोतेयुः सेवत त्र प्राय श्चित्तिरिति यद्युदस्यतेच प्राय
श्चित्तं॥ यष्व लंभनाद्या ध्वरदो हरणीयाः रुवा चवार्यो द्भ्रमणानि जुहोत्याध रिकाणीपष्वा
लंभनं यो स्म मास्याम रुय प्रा त्तं तदादि भ्र घ्रा ध्वरदो हरणीयाइति प्रपाद्यास्ताव ष्व
राकादश कपाल भ्रदितिभ्यो।वित्येवत रुवा भ्राकुत्यारति च वार्याध रीका राश्वोद्भ्रम
णानि जुहोति।।कायस्वाहेति चाष्वमेध्धिकादीनि त्रीणि।भ्रष्वमेधिकानि च त्यद्भ्रम
णानि कायस्वाहेति त्रीणि जुहोति॥ रुक्मा जिनदीक्षाना भ्रतः परं रुक्मा जिनदीक्षा

८

१

कर्त्तव्या॥ अध्वरदीक्षणीयायामग्न्यागिरीणि त्रीणि चाश्वमेधिकानि रुक्माजिनान्तमन्वहं॥ अथ
रदीक्षणीयारम्भरुक्माजिनां मन्यहं कर्त्तव्या॥ अद्भुमरणानि तु चत्वारि संख्यायुक्तानि प्रत्यभि
ज्ञातान्याधारिकाणि त्रीणि च प्रथममत आरम्भाश्वमेधिनि चतुर्भ्यं तूत्तराणि होतव्यानि॥ प्रा
कृतव्रतो कृतचात रुक्माजिनान्तेभ्यो दीक्षायोगाद्दीक्षितत्वे पयोव्रतत्वं प्राप्तमतस्तु यन्ते प्रा
कृतव्रतो व्रातोपनीयव्रतो भवेत्॥ अकृतवाद्दीक्षितस्यादं डं नाहि संस्काराद्दीक्षितत्वं तु वेति
नाघापि निष्पन्नाग्ने संस्कारादृष्ट मनुदितादीक्षितत्वं तु वेति नुत्पन्नान्यपि पर्वादष्टानि
नवसमर्थानि तत्करणोतेना कृतवाद्दीक्षितत्वस्य न पयोव्रतेनानायनियमः॥ आरम्भसं
स्कारत्वात्तेनन तद्भूतत्पक्वं॥ अग्निके च ससम्भ्यां निर्वपति अग्निके च आवेष्ट्ववेश्वानरोह
विषीससम्पादीक्षणीयेष्ठौ निर्वपति॥ अभ्यंजनप्रभृति करोति ससम्भ्यां दीक्षणीयाया
मभ्यंजनप्रभृति करोति अत्रैतद्विधानात्पूर्वं न कर्त्तव्यमेकस्यापि॥ षडाग्निकानि चतुः
स्थाने॥ चत्वारि प्रसहमाधारिकाणि होतव्यान्यक्तानि॥ ससम्भ्यांते षोडशस्थाने षडाग्निकान्या
कृतिमग्निमिलादीनि होतव्यानि॥ दशमं विश्वोदवस्पतिष अमुत्तरापाश्वमेधिका
नि त्रीणि हुत्वा पविश्वो॥ दवस्पातिदशमं जुहुयात॥ रुक्माजिनाघासमिदाधानार्त्व
ब्रह्मन्निति जपति॥ अवब्रह्मन्नित्यक्खायां समिदाधानान्ते यजमानो जपति॥ तुसमंत्रे का
लरूको नु सार्जरूप तिष्ठतइत्य॥ स्मिन्कालेजपमिछंति केचिदाब्रह्मन्निति॥ दीक्षाधार

राम
८

शोषद सदस्याः। नियमार्थमिदं सूत्रं। महाव्रत पक्षेपि द्वादशैव नियम्यंते पक्षांतमेषुतु
द्वादशाह प्रकृतित्वेनैव प्राप्तत्वाद्यथवा हीनत्वान्मासाभ्यवगंतायां पक्षांतरेष्वस्य हीनत्वं प्राप्नुयुः
महाव्रते च संवत्सरं तदुभयं बाधते। नन्वेकाद्वयानामेव मासाभ्यवगंता कोनामेत्याहां। अ
यमव्यक्तोश्चित एवयचुतत्रनपरिमराणंतत्व ऊवक्त्याचेन स्वशाखाविहितत्वे नप्रति
क्रमानुरोधेन सत्त्रत्वान्नाहीनधर्मा दशरात्रधर्मो गणधर्मो। अत्रापि प्राप्तप्रत्याम्नानबा
धनातिरिक्तो भवं स्वैव पूरणो द्वादशाहस्य एकाहाहीनभावितं। अप्तोर्यामराजसूयव
र्जं नं कथमन्यथावा ये काहाप्रकरणानेकोञ्ज्ञ य वसत्त्रिते। तथापि ज्ञायते हीनः पर्युदासा
स्यधक्रसितः। अनेनज्ञापितं यत्रहीनप्रसक्तः स्युताः। व्रतवदग्निदीक्षणांबाधए वोक्त
संख्याया। पर्वाहर्वीन्पक्तुवेति द्वादशाहे व्रतं यदा तदापि द्वादशैव ताः प्रसक्तेराविधानत॥
नित्योदकं देवयजनं पुरस्तात। तादृशं देवयजनमध्यवसेयां यादृशस्य पुरस्तादीह
णामकोदकं सर्वदा भवेत॥ आद्योग्निर्द्विगुणस्त्रिगुण एकविंशतिविध्यवा। अद्या ह्यी
ष्टमपुरुषोग्निर्द्विगुणः। पंचदशपुरुषस्त्रिगुणो दत्त यो विंशतिपुरुष एकविंशतिवि
ध एकविंशतिपुरुषोग्निर्भाव्यमेकोविंकेस्येन॥ एकादशिनीवदेकविंशतिर्यूपाः ए
कविंशतिर्यूपाः स्युरेकादशिनीवदेवीवतिनात्रद्वयं प्राप्तं मानं मानक्रमोपि एक
विंशत्परत्नीनां अवरान्मानबाधनं। व्यासासेनोछ्यातः स्यान्मध्यमादिक्रमेण तु

अग्नीषोमीयविधः। ष्वानो षट्योदक्षिणोत्तरं यूपात् स्याद्यमिन्नंयस्मिन्नेवा परिकी
र्तितांकांडानुसमयेनापर्थेन विधीयते। तत्सर्वं वर्ति नाज्ञेयं केवलं यूपयो गिना॥
राजन्सालोमध्वेर औदुम्बरस्तश्लेष्मांतकः॥ अमितः। येत्रुदारवोतदमितः॥ षट षट बैल्व
खादिरपालाशाः। तयोरमितः षट षडेते यूपा भवंति। तत्रप्रकारः॥ त्रयस्त्रयोमितः यूर्व
यूर्वमभिसत्वयो स्वयो भवंति॥ प्रतियूपमग्नीषोमीयाः। यूपंयूपंप्रत्यग्नीषोमीयाः
पशवएकविंशतिर्भवंति॥ प्रातरग्निष्टोमः। अग्निष्टोमसंस्थमहर्भवेत। एकादशिन्यो
सवनीयाः अत्रसवनीयाः पशवोद्विएकादशिन्योस्यातं॥ मध्यमअग्नेयपश्वाग्नेयो
मध्यमेयूपअलवृव्योशेषाव्यसासेननियोज्याः। द्वयोर्युगपच्छत्सासेनारलंभः॥
उत्तरयोश्चेतुत्तरयोरप्यन्तेद्वौद्वएकादशिन्यावालभ्येते॥ उत्तमेगावाबहुरूपाः।
तृतीयेपशवोगावोदवाएकादशिन्यएवनाअबहुरूपाभवंति॥ विजयमध्याद्य
त्रुः। प्राचीदिक दिग्विजयेयद्धनमानीतंतन्मध्यात्प्राच्यांयदर्जितंतत्प्रात्रिदिं॥ दक्षि
णाब्रह्मणाः॥ एवमेषदक्षिणस्याआदृतं ब्रह्मणोदेयं॥ अधर्योः प्रतीची। तथैवप्र
तीचीप्राप्तमध्वर्यो देयं॥ उत्तरात्रुदीचीतुदीच्याआनीतमुद्गात्रुदेयं॥ तृतीयं तृतीय
मन्वहं ददाति। येभ्यो यत्तदेयमुक्तं तस्य द्रव्यस्य तृतीयं तृतीयमंशं तस्मै तस्मैतस्मै
प्रत्यहं ददाति॥ भूमिपुरुषं ब्राह्मणस्वं वर्जी भूमिं भ देयानचभूमिरक्षणाद्दे

नियुक्ताः पुरुषान चतत्रतत्रनिवसतां ब्राह्मणानां धनमपहृत्य आददीयं प्रत्युक्तधर्मेणोक्तं।
ब्राह्मणादयरापि विनीय दंड धनमागतं तन्न देयं॥ ब्राह्मणो घैव तस्य विनियोगस्योक्तत्वा
दितितत्कथं। ब्राह्मणस्वराज्ञोहितस्वशास्त्रतोज्ञातं कथं वा ब्राह्मणेषु विनियोगो विना
वचनात्। भवत्वा तत्र विनियोगोत्रापि भवेद्ब्राह्मणपाविशेषाद्घटिं अमध्यपज्ञोयकारक
मिदं दानमितिन ब्राह्मणेषु तदपि नब्राह्मणो घवो यकारात्तस्मादिमर्शनीयं कको
त्तंस्वस्वप्रतिपुरुषाणां चान्वयप्राप्तोपयोशास्त्रे विभागो देयप्राग्गा घं शमधातपदि
गांतरानुपदेशात्त्रयात चतन्मध्ये भागस्तादृवाहारकाश्रन्वाम त्वारति॥ तृतीयस
वनतुच्छं गृहीता वाग्नि मारुतकाले न्निधं विगृह्णातितञ्च मसानलुहोमम दोषात स्याग्नि
मारुतस्य चमसः। होममन्येषां विगृहीतानां होमः। तेषां च मसानां भक्षमन्ये वा मपि
भक्षः कर्तव्यः। गोतमस्तोमस्य चत्रतत्रस्तोमस्यावंधमोपदाछंदोगव शावदवि
वाक्य स्थाने यं पोडरीके क्रियते तदाग्नि मारुतकाले विगृह्य होग्रहणां चोद्यस्य तृती
यसवने भवति। ननु किं तृतीयसवन धामे लावि ग्रहणामि द्राव रणाभ्यामि त्यादिभिः
किं वा प्राथम्यात्। सवनीकः किं वा संनिहितं वा माध्यंदिनीयेः किं वा पूर्वं वा
त्तृष्टी मितिनतावदिद्राव रुणाभ्यामिति सन्निधानादपि तृतीयसवने स्थानैक्या
त्तृतीयसवनं त्राः प्राप्नुवंतितथापितेषां मंत्राणां अग्निमारुत यागानुहोमे

क्रियमाणेदेवतासमवायाभावाद्विरोधःस्यात्तेनप्रातःसावनिकमाध्यंदिनीययोरप्य
भावतस्मात्तृतीयमेवायद्वेत्वान्मंत्राविधानाद्ध्युत्तरंनतुदेवेभ्यस्त्वापिसर्वेभ्यस्त्वेतिसा
धारणेविरोधीमंत्रः। नेततमाध्यंदिनतृतीयसवनयोरनुपदेशात्। इंद्रायत्वेंद्रायत्वे
तिमाध्यंदिनेसवनेइंद्रायत्वेतिसर्वेभ्यइतितृतीयसवनेतयामंत्रक्रमेइंद्रावरुणा
भ्यांत्वित्याद्यच्छव्यविग्रहणमुत्तरेष्विंद्रावरुणाभ्यांचेत्यादितुव्यविग्रहणमुत्तरेष्विं
द्रावरुणाभ्यामित्यादिनचतृतीयसवनमंत्रसद्भावेप्रातःसवनिकोग्रहोत्तुंयुक्तः।
स्थानबाधतानतुतस्थेमेवमभवितव्यंनाग्निष्टोमेनोच्यरल्पत्वोरपर्वेवातसत्वं
तृतीयसवनतुल्यंग्रहोत्वेतिवचनंतद्धर्मीणाव्यग्रहणांवदतृतीयसवनसंबंधाः
व्यस्यविग्रहणमितिदर्शयति। होमतनतद्धर्मकंतस्मैत्रैरेवभवेतयस्त्वनुराहोमे
धेनयाज्याविरोधःसोतिग्राह्यवद्वचननप्रापितत्वातनभविष्यतियथाग्न्याघ
देशेनग्रहीतानामतिग्राह्याणांमाहेंद्रमनुहोमक्रियमाणेवचनप्रापितत्वान्नया
ज्यामिधानविरोधस्तत्रापिदेवतांतरग्रहीतानांवचनादन्योदेवतमनुहोमोविरुध्यइ
ति।। वसतीवरीर्गृहीत्वागृहीत्वाप्रतिदिशंसमासिंच्यपरिहरति। प्रातरर्थंप्रतिदिशं
प्रतिदिशंवसतीवरीर्गृहीत्वागृहीत्वानीयरणकत्रसमासिंच्यपरिहारःकर्त्तव्यः
च्यग्निष्टवमेधिकमध्येमेध्याध्यंतेनसर्वा। मध्यदोयशत्राध्वमेधिकेमध्यममहस्त

त्रायंधर्मोभवति।आज्यसक्तुधानालाजानामेकैकं जुहोतिप्राणायस्वाहेतिप्रतिमंत्रं। सर्वेण
चमावर्त्तेऽप्याज्यसक्तुधानालाजानामनुक्रमेणैकैकंजुहोतिचतुर्ष्वेमपिक्रमाद्धोमेऽपि
नसर्वोऽपिरात्रिर्व्यापनीया।ततश्चाज्यहोमः प्रथमप्रहरं व्याप्नोति।द्वितीयंप्रहरंसक्तुहोमः
तृतीयंधानाहोमःचतुर्थंलाजाहोमः एवंचतुर्भिःसर्वेरात्रव्याप्तिः।रात्रिव्याप्तिश्चकर्तुं
तदेवशक्यतेयदाज्यभागान्तमस्तमनन्यारब्धं भवेत दर्विहोमश्चात्योस्ममासविध्यंतत्वा
हिरण्यतेनचपूर्वाद्दर्विहोमाइतिजैमिनिस्तेनयावदुक्तं वा।मतयासत्यमाज्यहोमानां
तन्त्रचोदयधसाधनानांनचोदयधसाधनानामप्येवमेवनिस्मात्तयेनाहनैमिनिः।स
त्रिपातविरोधिनामप्रवृत्तिः प्रतीयते विध्युपपत्तिव्यवस्थानादर्थस्यापरिरोपचाद्य
चनादितिदेशः स्यादिति।सर्वं।सूत्रकारेण।फक्तं।दर्विहोमः पौर्णमासधर्माइतिते
नतद्धिधर्मंतत्रहरणकर्त्तव्यमेवाज्यभागांतं।ननूत्तरेषुकथं कालभेदात्कर्मभेदेत्रत
मोदनभवितव्यं।अस्तिहिकालभेदोभागचतुष्टये।अस्तिचचोदनाभेदात्कर्मव्यथ
क्त्वाज्येनजुहोतिसक्तुभिर्जुहोतिधानाभिर्जुहोतिलाजैर्जुहोतीतिसत्यं।नायंशब्दः
कालभेदः।सर्वरात्रंहिकालो।होमस्यसाधनचतुष्टयेनयुक्तयथाविधानंप्रयते
तदपिनिरंतरंतत्र्थेणैकस्यैककालत्वमेवनैरंतर्यं वरणापिकालभेदेनतंत्रभेदांगी करणाद्या
ज्येष्ठादिष्यादिव्यपितथाप्रसंगः स्यात।तस्मात्तंत्रैक्यमेवमंत्रवर्मंत्राणामस्य वाद्भावत।

होमेन प्रहरस्य प्रहरस्य प्राप्तिर्न संभाव्यते इत्युच्यते। आवृत्तेमिति सर्वे मंत्रकांड मावर्त्यो
वर्त्यो रात्रिर्व्यापनीया। अन्यहोमोऽपि दर्विहोमत्वाविशेषात्सोऽस्मिन्मासधर्मे न्याय्यो हि वै न द्रव्यसा
मान्यादुपांशुधर्मे यातमेन्याह क इति कर्कस्तद्युक्तमेवं सति भिन्नस्कान्नहोमादिष्वपि
तथा प्रसज्येत तथा चैवं वदेः सर्वत्र ति प्रत्यक्षाति देशो बाध्येत न नु द्रव्यस्य समवाया
दित्ययमपि प्रत्यक्षस्य वा सत्यं यजति श्रुतिष्व मासु चरितार्थे अन्यान्य द्रव्ये षाज्य
द्रव्ये च यजतावुपांश्वयाज विध्यंत इति सर्वमनानुलंतस्मादन्यहोमे यस्याहुतेरेव
धर्मप्रवृत्तिरिति यदा च सर्वरात्रहोमे एकस्मै स्वाहा द्वाभ्यां स्वाहेति द्रुपे तदा शताद
र्वाक सर्वाभिरपि संख्याभिः हमिः कर्तव्य। यस्माहार वस्वाध माय स्पमि दर्शन पर वाद्युत
एवाह एकशताय स्वाहेत्यनुपूर्वं जुहोत्यनुपूर्वं मे। वेनां सन्त्यौ रात्यैकोत्तरा जुहोति पराची
र्जुहोतीति तथा नेक शतमत्येतीति च तत एकोत्तरावधिकानुपूर्वं पराचीनां संख्यानाम
कोत्तरावधिके होमविधानात्मंत्राम्नवे च तदवधि प्रदर्शनात्प्रदर्शनार्थे च द्वितीयद्विती
य ग्रहराद्वगम्यते मध्येनाम्नायमानो मंत्रगणोऽस्तीति तेनानुष्ठानमेतेन यरणीय
मेव लौकिकं ता इत्यादिवत्तेन त्रिभ्यः स्वाहा चतुर्भ्यः पंचभ्यः अष्टानवतिभ्यो नवनवति
भ्य इत्यादि यरणीयं अत्र चापररात्रे लाजाहोमः प्रवर्त्तते नुत्तरस्या रुः प्रातरनुवाकाद्या
पररात्रिकं च तत्प्रदध्यपुराणाकर्त्तव्या तदेव विरोधे न्यतरदन्येन कार्त्तव्यमिति किमन्त्र हो

मानन्यः का। रात्रु चाकं वा पररात्रिकमिति सत्येवमग्निहोमोन्यकर्तृको युक्ताः आगंतुक
बाधेऽनृतबाध्यः। परिहृतासु वसतीवरीष्वध्वर्युरग्निहोमानुहोती एतदग्निहोममत्र
परमध्वर्युग्रहणं प्राप्तविषयमेवेति न तत्संबंधेनास्य अर्थे पञ्चाध्वर्युकर्तृकत्व महतं तरेव
एतार्थं मिल्युच्यते। यत दन्यदिने विध्वंतरप्राप्ति तं चरितार्थमेतत्तद्विधानमचरितार्थं
बाधितमेव स्यात् तस्मात्तत्र स्वकाले तात्कालिको होमप्रतिप्रस्थातैव कुर्यादिति युज्यते नैतत्ता।
यस्य कश्चिदन्यथाभावो दृष्टस्तदेवान्यथापितव्यमन्यत्रापितथाय रात्रे होता स्थित
ठः शद सन्नाये यस्य क्रतोः एकातस्त्रतिप्रस्थाता वसतीवरीः परिहृत्य मैत्रावरु
णस्य हविर्धानयोः प्रातरनुवाकमुपाकुर्वतात परिहिते प्रातरनुवाके यतनमेवो
पांश्वंतर्यामो हुवेत्याग्निविरोधे प्रतिप्रस्थात्रैककर्तृकमुच्यते तस्मादिहापि तदेव प्रतिप्र
तिप्रस्थाकरिष्यतीयत्वागंतुक इतियत्त्वागंतुक इति सत्यं आगंतुकोपि नियतकालप्रवृत्तो
बलवानेव। न चायमागंतुकः। अपररात्रिकं प्रतियत्वे पूर्वोक्तं बाधकं तस्मिन्निहितमभिन्ना
पररात्रिकप्रवर्त्तनं ततस्त्रतिकथमागंतुको भवेन्मानं च प्राकृतत्वे ऽनृतन्यायोथोत्र नहि
जातस्तोमरणवानेन विक्रियेत किं चाग्निष्टोमादिरविभिन्नमग्नं युज्यमानो विकाररूपः
स्यात्। अध्वर्युग्रहणेनापि नियमार्थे नदमवधार्यता। कथं कर्मांतरावरुद्धे। यदि
काले कमिविधीयमानं समारभ्यैवाध्वर्युकर्तृकमुभयमित्यन्यतरत्राध्वर्योः

१३ करेत्वं सामर्थ्यबाधितेनं न प्राप्नोति यद्वा प्राप्तिस्तदानेन नियम्यते। अथवा प्राप्तकर्म
त्वेन सर्वविशेषणविशिष्टविध्यनाश्वासमध्यात्पापासमाख्याबाधनं युक्तमिति नाधर्युर्लो। ज्ञा
त्वा जुहुयात् स्वतिष्ठस्यापररात्रिकं जुहुयात् अश्वमेधस्यैकत्वं न चरितार्थेत्वमर्थविरुद्धं।
13 अत्र च देवतासंख्यया संतु धनानालाजानां प्रत्येकं चतुर्मुष्टिकानि अवहरणीयानि देवतासं
ख्यावगमस्य घटिकानां स्वाहाकारान्तेमन्त्रिशकलनीयं। तेन रात्रिचतुर्भागनयाव
न्तो मन्त्राः आवर्त्तमानाः संख्यया युज्यन्ते नामध्येयवस्यतावत्संख्याग्रहणं चतुर्मुष्टि
कानां कर्त्तव्यं। शतरुद्रियवन्मन्त्राणां। देवतालिंगानां वसंख्यायोजेप्येवेदं त्रात्यभविष्यत्स्या
न्तर्हितदेवचतुर्मुष्टिकानामपि नियतसंख्यायोगस्तदभावात्तु रात्रिभागपरिमिता
न्मन्त्रानाकलय्य तत्संख्यया संख्यायोग एव त्रिषष्टिपिधान्यमुष्ट्ये मुष्टिचतुर्मुष्टिकानां कर्त्त
व्याः॥ व्युष्टा इति व्युष्टायां व्युष्टायां रात्रौ व्युष्टेस्वाहेति होतव्या॥ स्वर्गाय त्वा उदिते
नुदिते अनुदिते स्वर्गाय स्वाहेति जुहुयात् अनुषाकालस्यापि रात्रेरकालत्वाल्लवात् सर्व
रात्रशब्देन तस्यापि परिग्रहात् अद्यावधारणोचलाजामनुं वस्याजेरेवयुक्तेयं। त
त्तु परो न सहते मन्त्रावधारणात् प्राणात प्राणाय स्वाहेत्याद्येकोत्तरशतपर्यन्तं ते
न तेषामेव लाजाभिः संबन्धः तस्याहामानादुशरत्यं नादिष्टत्ते नान्येनैव युक्तं
तस्मादुभे अप्युपेते अप्याज्येन भवतः। न नु व्युष्टेस्वाहास्वर्गाय स्वाहेत्युक्ते मे आहु

ती जुहोतीत्येकत्वमवचेमेतयोः पर्वोसामुच्यतेतत्र्वतुल्यत्वे सति स्यात्ता तुल्यत्वं चतुल्य
द्रव्यसाध्यतायां तस्मात्सर्वं द्रव्यं युज्यते। नु च्यते सर्वा यत्तयोन्नमवे सर्वद्रव्यसाध
नता प्राप्नोति तदा च सर्वे सर्वद्रव्यसाध्यः स्युः। अतत्तु त्वमचं कालमात्र परं तस्मान्न
ला जामिः॥ प्रातरुक्थः। प्रातर्द्वितीयं सोमस्य महरुच्यो भवेत॥ महिमानौ ग्रहा इति सो
व स्मिन्नपर्वं व्दः हिरण्यगर्भ इति द्वितीय दः राजते मयां प्राणात इति महिमसंज्ञको
तत्र ग्रहो ग्रहीतव्यो। सुवर्ण पात्रेण हिरण्यगर्भ इति प्रथमग्रहः इति राजते न च
पात्रेण यः प्राणात इति ग्रहः इति। बहिष्पवमानाय सर्पणमश्वमालभ्य॥
पर्वं मश्वमालम्य अश्व बहिष्पवमानाय चसर्पेयुः। आलंभो वरं भरण्व। बहिष्पद
हणे णाध मे च नसद्दसिन भवति वा च निकम्भावं बाधः॥ वडवादर्शयस्य भिरस
तिन स्तोत्रं तत्र सदसे धम्य स्यव उवादर्शयति। यत्रासु दृष्ट्वा स्व भिरस तिलाल सां
शब्दे हिंकारं करा रातितदेव पवमान स्तोत्रं॥ सुवीरत्वा। पठंति वा स्तोत्रमुन्नेतारः नु
स्य विकल्पोयं॥ शतमानं ददाति। नु द्वारभ्यः प्रस्तावेन प्ररुत वात्॥ अश्वेनाक्र
मयं त्यास्त्वावं। स्तोत्र प्रदेशम श्वेनाक्रमयंति। छा मयं तित त्राश्वं॥ एकादशिना
नु पाकृत्याद्यादी स्वतुत्तरयोश्वत्स त्राश्व कादशिन्यो विहितौ तेनत दुपाकरणं सि
द्धत दुःकाद्यादीनु पाकारातीति विधत्ते। होतरश्वमभिदुहीति प्रेष्यति। हो

तारमनेनप्रेष्यति। हातावचयप्रकंदरस्येकादशामिः प्रैषार्थमनुतिष्ठति॥ युनक्त्येनं युं
कुतिब्रध्नमितिरथेयुनक्ति॥ इतसं युंजंत्यस्येतीयुंजंत्यस्येत्यनेनैतशनववुह्वदना
न्नीनयुनक्ति। भेदेमंत्रावृत्ति॥ अश्वाः सौवर्ण्यालंकाराः। सुवर्णे रश्वालंकारभवंति॥
रथश्चसोपिसुवर्णोलंकारः स्यात। अपायावाचगाढसुवाचयतियतद्यातइति। अपो
गत्वाताः प्राश्यावगाढेषुपरतनुत्तीर्णेष्वश्वेषुयद्यातरतिवाचयति॥ आयाथवि
मुक्तमश्वं महिषीवावातापरिवृक्त्याअन्येनाभ्यंजंतियःवैकायमध्यपरकायान्प्रत्यादर्शे
वसवस्त्वेतिप्रतिमंत्रं। आगत्यविमुक्तमश्वं रथातमहिषीवावातापरिवृक्ताअन्येन
अभिमुख्यमंजंतिपर्वकायंमहिषीमध्यकायंवावातापरकायंपरिवृक्तेतिपथा
दर्शार्थः वसदास्त्वेतिप्रतिमंत्रंमहिष्याधानां॥ अस्मिन्‌स्पमानान्मणीनसौवर्णानेक
शतमेकशतंकेसरपुच्छेष्वावयंतिभूर्भुवः स्वरिप्रतिमहाव्याहृतिस्कंधकेसर
पुच्छेचमणीनप्रोतयंतिसौवर्णानएकशतमेकशतमहिष्याद्याः प्रावयंतिभूर्भुवः
स्वरित्येवतेमंत्रेभ्योरितिमहिषीभुवइतिवावातात्यादिप्रतिमहाव्याहृतिप्रतिपत्ति
विधेयं॥ अनुचर्यश्वतश्लोमकेषा। अनुचर्यापिप्रवयंतिकेषांचित्‌तनुतल्पे॥
अश्वायरात्रिहुतशेषंप्रयच्छतिलाजोनशाचीनितिरात्रिहुतशेषं चतुर्विधम
पि। रात्रिशब्दप्रयोगाच्चतुर्णामपिरात्रिशब्दप्रयोगाविशेषात। अत एवोच्यते

राम
१४

तिरिक्तमन्नमश्वायेत्यपत्र मानुरूपमन्नहोमान्जुहोतीत्यस्या॥ अश्वस्वव हरम स्वादतीत्य
स्वादतीत्य स्वादस्याश्वेप्सु प्रतित्तिरस्या भ्यवहरतां ते नाश्वस्पर्द्धनेमप्यसेव॥ ब्रह्माप
च्छति होतारं यपममितः कस्विदेकाकीतिय यममितश्चतिदक्षिणतो ब्रह्मा नुत्तरतो वक्षि
तोब्रह्माराय च्छा॥ तकस्विदेकाकी तिसूर्य हन्याचष्टे सूर्य एकाकीति॥ होताब्रह्मारां
प्रतिवचनमाचष्टे॥ होताब्रह्माणां कास्विदासीदिति। तत्रैव ह्ये। ताब्रह्माणां कास्विदा
सीतिय च्छति॥ द्यौरिति प्रत्याह॥ ब्रह्मा होतुः प्रतिवचनमाह। द्यौरासीदिति॥
अश्विमंथनादिकरोति॥ पश्चपाकरणां तं प्राकृतमभिधाय आश्वामिषवादि अश्वमे
धिकं ब्रह्मोद्यांतमुक्तमिदानीं पुनः प्राकृतमभिधीयते प्रातावसरां अश्विमंथनादि
प्राकृतं कर्म करोति॥ अग्निषोमीयवत्पयरगो मगानिष्युनक्ति राजानं त्रिवृत बध्नाति॥ प
शोक्तमश्वादेदेवताः॥ अश्वादिपशुगणो देवतायथोक्तं प्रत्येतव्याः॥ यथा अश्वस्तू
परस्तुधयेसमाम्नाताः॥ तथैव प्रत्येतव्याः॥ ब्रह्मणाम यममध्यायो विदधा स्तेताव
तोद्रव्यदेव्यतासंबंधानां तेन तत्र यपशवो पदेवतासंबद्धाः प्रत्येता। तत्रादेवसा
नियोक्तव्याः॥ पर्यग्न्यानाश्वे॥ नयूपेन च गलगलिकेवादशिनिधामेराज्ञां किंव
श्वे पर्यग्न्यानियोक्तव्याः॥ पंचदश पंचदश रोहितादीन् सोर्थातानितरेषु रतरे
यूपेषु पंचदशपंचदशालभेत रोहितो धूम्ररोहितइत्यादीनश्वेताः सौर्या

स्येतदं तान्॥ कपिंजलादीन्यपतांतां स्त्रयोदश त्रयोदश पर्यांतरेष्ववसंतायकपिं
जलानालभत इत्यादौ। विश्वेषां देवानां पृष्ठत इत्यं तानत्रयोदश त्रयोदश पर्यांतरे
ष्वविंशति श्वालभेतपंचदशयं च दशोएवेतरेष्वत्रयोदशारण्यानाकाश श्वालभत इ
तिश्रवणात यथाच्छयणाक्रमेण प्रत्यये। आकाशोत्पत्तिक्रमेणाकाशे पावकनिकत्र
मानुग्रहायतु दर्शं स्थताहि क्रमांतरा प्रत्यये धावसाउं॥ अथ प्रोक्षणामभ्यघस्वा
वायुर्द्धति। वाचनिकः समुच्चय एकार्थत्वेपि न प्रत्याम्नानेन बाध आधारिकंयजु
रनुदुत्यास्वमेधिकं यजुः प्रतिपद्यत इति श्रवणात॥ अपग्रह उत्पत्तौ पशुरश्मिः
पश्रुरिति। उ अपग्रहणात द्वादवसमुच्चयः॥ कपिंजलादीनुत्सृजंति पर्यग्निकृ
तान। पर्यग्निकृतानेवोत्सृजंति। तान्नेव हुतं नाहुतमिति श्रवणात। नुत्सर्गश्च य
थादैवतं तत्तदुद्देशेन कर्त्तव्य इति कर्केस्तत्त्वं नस्त्रत्रशब्दात्वतौ तं नापि श्रुति शब्दा
दितिस्वेच्छाकल्पितं न वालश्वस्याद्दिश्यो सर्गेविनारभ्युपरि समाप्तिरिति वाच्यं
कर्मणा स्तावत्वातासयद्भ्यः संस्थाययेत्समधानं कामियुरित्यादि नानुपत्र
म्पतदा हुरयश्रुर्वाएषपंदारण्यो नैनस्पहोतव्यं मित्याघभिधायय यन्नज हु
याघज्ञवशसदः स्यादितिपर्यग्निकृतानेवोत्सृजंति तन्नेव हुतं नाहुतमिति प
र्यग्निकरणेनाग्नेरंतर्गत्याहुतत्वं साक्षात। द्वनामाभावाद हुतत्वं प्रतिपादनाडहश

अवनियोजनप्रोक्षणमंत्राभ्यां रतमेवेति न पृथक्कर्तव्यापेक्षा तस्मात् सर्जनमात्रमेव ॥
हिरण्यवासोधीवासेष्ववसर्जनम् । धर्ममात्रेषु समुच्चयः स्पष्टार्थानां समुच्च-
योक्ते स्वगास्पानिवृत्तिः त्रिः रणोपरिवासस्तत्पर्यधिवासः । पर्यो रूपारिच्छादि-
रत्नं पासत्रेहि क्रमानुवृत्तिः समस्तत्वात्तत्पदस्पृष्टक्रमप्रत्यायनः ॥ वासोधिवासठ
हिरण्यमित्यभ्यायोमसत्कालानीति ॥ पाणिशब्देन हुत्वा प्राणाय स्वाहेति तिस्रोपरं ॥ दावभ्यः
स्वाहेति हुत्वा प्राणाय स्वाहेति तिस्रोपराजुहुयात् अपराग्रहणात् तेनैवाभ्येन ॥ वाच-
यति पत्नीर्नयन्नमस्ते अम्ब इति समुच्चितं मंत्रद्वयं ॥ अथैनं त्रिस्त्रिः परियंति पितर-
न्मध्ये गणानां प्रियाणां विधीनामिति । पितृवन्मध्ये इति प्रियाणामित्यादि-
णां मध्ये गणानां वृत्त्यादेनि धीनां वेत्ति प्रदक्षिणमेव परियंति अथैनं त्रिस्त्रिः ।
ममवसो वाहवामहे इति संबंधात् त्रिरूप्य विशेषणासंबध्यते छिद्रलेतिवत ॥
प्रक्षालितेषु महिष्याश्वमुपयंविशत्याहमजानाति प्राणशो धनं प्रक्षालनं तस्मि-
न्परिति प्यन्ने अश्वसंनिधौ महिषी संविशसाहमजानीति निच्छितेषु पात्रेज-
ने सु महिषीमश्वोपनिपादयंतीति श्रवणात ॥ अधीवासेन प्रच्छादयति स्वर्गे
लोक इति । अधीवासो विपुलं वासो द्वयोरप्याच्छादनपर्याप्तं । तेन भावप्या-
च्छादयति स्वर्गे लोक इति ॥ अश्वशिश्नमुपस्थे कुरुते वृषा वाजी इति । महि-

षी अश्वशिश्नमुपस्थे निदधातीति वृषा वाजी इत्यनेन। ननु महिष्युपस्थ इति महि
ष्या विशेषणाच्चेनोपयुक्तत्वात तदुपस्थे अध्वर्युरेव निधास्यतीति नैतत्समासे हि स
तिषष्ठीतत्पुरुषैकत्र संचकल्पयिष्यतैतत्स्वसन्त्वं। प्रथमयाकरणे न किंचित्कल्पनीयं
भवेत तस्मान्महिष्येव निदधातीति नाध्वर्युः॥ नुसत्याहसर्वं यजमानोभिमंत्रयते॥
पुरुषयोगित्वाभावाद् ध्वर्योर्मोभूदिति यजमानग्रहणं॥ अध्वर्युब्रह्मोद्गातृहो
तृक्षत्तारः कुमारीपत्नीभिः संवदंते यकासकाविति दशर्चं सप्रश्नाभ्यां द्वाभ्यां द्वाभ्यां
हयेहये सावित्सामंत्र्याभिमंत्र्य। एते सप्तर्त्विजः कुमार्याद्याः पत्नीभिः ध्वतिसभिमहि
ष्यादिभिर्यथासंख्यं संख्यं संवदंते यकासकावित्यस्य दशर्चस्य द्वाभ्यां द्वाभ्यां
हयेहयेपरिवृत्तान्यं त्रामंत्र्यामंत्र्य महि विहयेहये महिषीत्यनेन प्रकारेणावृत्त
नहयेहयेवृत्तन्निति॥ सानुचर्यः प्रत्यासुरनुचर्य एकैकां। अनुचरी सहिता महि
ष्याद्याः प्रत्येकं तरथंति अनुचर्य एव वा॥ महिषीमुच्छाप्यपुरुषाद्दधिक्राव्णो इत्या
दुः। ज्ञातः समानकरणे प्रतीतं लक्ष्यते कुतः। कर्मेणान हि बाधास्ति ब्रह्मादीनां महि
ष्यादीनुत्थापयंति महिषीं च बहुवचनं युज्यते तन्त्रभिः॥ ततस्ताः पत्नीति यथागछं
सतो यथागतं। गतां गतास्वास्वितरे कुर्युर्जपं मध्वाः वघटु नुसता एवं संबंध्य महि
षीमुच्छाप्यपुरुषास्ततः दधिक्राव्ण इति ब्रूयुरीजनस्येन प्रतीयते। प्रत्येकं स राम

चकारस्य स्वाज्ञानं वा प्रकाश्यते । लेशतो दृश्यते नान्यद्यथा स्वाप्रयोजनं ॥ तिस्रः पञ्चो
सिवर्षं यान्कल्पयंत्स्य स्वस्य रूची भिर्लोहराजतसौवर्ण्या भिर्मेतिा संख्या भिगो यत्री
त्रित्रिषड्विति द्वाभ्यां द्वाभ्यां द्विः स्वः पञ्चो महिष्या द्यान्यथशरीरेन्य सिग मन मगनि
वस्कमो विधाम विध्य जर्जरीकुर्वंतियथासिः सर्वतः प्रवेशं करोति रूचीभिर्लोहराज
तसौवर्ण्याभिर्यथा संख्यं ताम्रमणीसंख्या एकशतमेकशतं स्फ स्त्रावतीभि गोय
त्रीत्रिषड्विति द्वाभ्यां द्वाभ्यामन्त्यां ॥ रजतसुवर्णे सीसाभिर्वा मंत्राम्नानात रजत
ताहरिणाः सीसा इति मंत्रे प्रस्तुत्यंतरमाम्नायते प्रस्तुतद्रव्याभिधायकश्च मंत्रस्तेने
तत्प्रस्तुतमिति यतेननुत्रव्याः स्वच्छो भवंति लोहमय्यो रजताहिरण्मय इति लोहं श्र
यते विधायकश्चायमभिधायको मंत्रास्तेन लोहमेव युक्तं ॥ सत्यं भवेदेवं यदि
रजतादिवल्लोहशब्देपि द्रव्यविशेषपर एकस्यात । अयं धनुमात्रस्तेन मंत्रलिं
गेन विशेषव्यवस्था प्रमाणेनान विरुध्यते सत्यवेवं लोहास्ताम्रमय्य एव युक्तानहि सी
सकेनातिमृदुना सिमा गौम्यदेहे कठिने कर्तुं शक्यते तेन सीसकसन्निरूपवचनेनत
त्रा सत्म्यन कार्यांतरोत्पादकत्वेन वाताद्वाभिधीयत इत्याशयः ॥ सौवर्ण्या
सिरश्वो लोहाः पर्यंगव्यास्तारा मायसा इतरेषां ॥ अश्वः सौवर्णीति भावतपर्यं
ग्याताला लोहा भवेयुः इतरेषां रोहिता हीनीमायसाः स्फाः ॥ अश्वं विशास्ता

१८

नुवाके नक्षत्राख्यातीति। अथ विशासनं विहन्त्र सनंक स्त्रख्यतीसनेनानुवाके ऊर्ध्वातानघ
वयोन्खेदनं कालीनं प्राथम्यात्।। रास्तु हिंसायामिसस्यार्थस्यपतत्र देघमानच्चात।। मेदस्पो
घ्ररंतिवपार्थामिदोघवीभताज्यसद्शंश्वेतं मांसं। तदस्वस्यवपाकार्थे पयोन्वेगवचस्था
नापत्याकार्थि घयुक्ताध मीभवंति मांसंच नवपात्रयरी। भ्यंस्त्रयपितुंशक्तेतेन साम
र्थ्यात्कार्ष्ण्यं यं थ्रलाभ्यां विशाखाविशारणाभ्यांमप्यते। घृतेन घावायस्थिव्यादि सर्वं भवति
अस्मिराज्यस्यवेत्तु स्वाहांतेस्तोकप्रेषसंदेहः। कथं वपास्वभावाहि स्फोटप्रायस्तं
तलेनारसः अप्यमानायांस्तोकरूपेणाग्नौ हरति मांसे त्रुध्वनीभ तेतद्भावात्अर्थस्त्रा
यमिधमानास्तेकोथानामथभावोयुक्तः किमत्रप्रतिभातिलोपइति ब्रूमः। उक्तं स्तो
कानामवातानन्याज्यस्याभिघारणात्तोभविष्यत्येते। सत्यंतथापिहास्वेतस्तोकाः सृताइतिव
स्तोके षष्ठवसमर्थमाज्यं हिभूतमवेतितत्रतथाभूतोस्पतिनयुज्यतेतस्मात्द्वपाभावान्न
स्तोकसंप्रेषः। नेतत। स्तोकेभ्यइति साम्योक्तात तश्चाज्यस्तोकास्त्रप्यभिधेयाइतितद
र्थमपि प्रवर्तितानच मीसमवि स्तोकमुक्तो स्वल्पाकान्त्रपिभवेत्सेवतेनोभथसम्भा
वास्युवक्तिः नचवपा स्तोकाभिधानयमेतसक्तंमे। दामात्राभिधायकवाता स्तोका
नामग्ने। मदस्यं धृतस्यहोतः प्राशानमोनिषघ घृतवंतः पावकः केते स्तोकाश्च्योतंतति
मेदसः उभ्यं श्च्योतंतेस्पाधिमोशचीवस्तोकानामग्नेमेदासा घृतस्येस्यवमादिभिर्मंदसो

राम
१८

मिधानात्तत्तश्च्यवनं घृतमिश्रस्याज्यविशिष्टमितभवत्येव श्रेयः। यत्तु तथाप्युक्तवचनं
तत्र घृतस्यापि मिश्रतस्यान्यद्रव्येणापयघृते श्रयणं॥ लोहितं चास्य श्रपयंति। तस्याक
प्रकारेणाम्बुस्यलोहितं श्रपयंति॥ प्राजापत्यवपानामुत्तरतः श्रपणात्। होमो हविषश्च
आहवनीयस्योत्तरतएकदेशे श्रपणांतत्रैव होमावपानां हविषश्चाकत्तरतो होमः। आसा
दनं चाद्दक्षिणातोऽन्ये यो यथ्यूनामव घृस्य त्तरतोऽध्वस्यावित सद्द्वसन्नुत्तरतोऽश्वस्यावघ्नंतो
त्यादिनोक्तं चात॥ प्राग्वपाहोमाद्धोत धर्यूंश्च सदसि संवदेते च संभिः कस्विदेकाकी चर
तीतिपर्वं नत। वपाहोमात्सर्वं हविरभिघारिता अग्निधाये वसु चौसदसि प्रसंवां प्रतिसरे त्यव्र
ह्मोद्यं वदंति। तत्र होताचाध्वर्युश्च कस्विदेकाकी चरतीति चतसृभिः संवदेते पर्वं वदुक्ति
प्रत्युक्त्या होताध्वर्युं पृच्छत्यध्वर्युर्णा पृष्टो होतारमध्वर्युः पृच्छति प्रतिवक्ति चा। चोत्तुक्त
समुच्चये प्रत्युक्त्यारावक्तिः॥ ब्रह्मोद्गातारौ च पृच्छामि त्वेति पृच्छामि चातिचतसृभि स्वोक्तिप्र
त्युक्त्यासदस्येव॥ पुनः पूर्वावपरेणोत्तरवेदिं कास्विदासीदिति। एवौ होताध्वर्यू पुनः संव।
दते अपरेणोत्तरवेदिं कास्विदासीदत्युक्तिप्रत्युक्त्या चतसृभिः॥ रेवा॥ नुत्तरौ च कत्यस्य
तितुत्तरोक्तौ ब्रह्मोद्गातारौ चापरेणोत्तरवेदिं पुनः संवादातकस्य स्वोतिचतसृभिरे। वाक्ति
प्रत्युक्त्या॥ यजमानोऽध्वर्युं पृच्छामि त्वे। यजमानाध्वर्युं पृच्छति पृच्छामि चति॥ इ
यं वदिरिरित्यध्वर्युः। अध्वर्युर्यजमानं प्रत्याहेयं वदिरिति॥ सर्वं हुतेन महिम्नाचरति।

१८

महिमसंज्ञकेन ग्रहेणा सर्वे हुतेन प्रचरति । सोमाय महिम्ने प्रैष्यानुवाचनयोः सोमस्य महिम्न

इति प्रैषयोर्लिंगात्तद्युक्तं । अग्रमुष्मा । अनुब्रूहीति यो भाषितत्वात् । तस्मात्प्रजापतये अनुब्रू

हीत्याद्येव ॥ यस्ते हन्निति जुहोति । पाश्याद्येव व्यक्षारं तमेकेनाह । मायस्ते हन्निति ॥ अत्र वा

ग्रहणां ॥ विशेषस्याश्रवणादेकत्वे एव ग्रहणां येनोच्यते तुदिते ग्रहाद्येव प्रयुक्ताधर्म्यं हिरण्मयेन पात्रेण

प्राजापत्यं महिमानं ग्रहं गृह्णातीति प्रयोक्तव्यत्वात्सर्वेषां ग्रहणां तद्ग्रह सामान्ययोगेनेति विशे

षेणाद्येत तस्मादेकत्वे एव ग्रहणं ॥ वपामिश्चरतीति विकृतस्यानिवेदनत्वात्सावसरत्वात्कृतस्य

वपाप्रचारं कुर्यात ॥ छागस्य वपाया मेदसो नायमनुब्रूहीत्यादिलिंगं इदानीमिदं विचार्यते ॥ दर्श

रोहितपशुनुकुशोस्यां शब्दे गुणवचन शब्दे च श्रवणाध्याये पशावेवोदिधीयत किं तत्त

द्गुणकाश्वागास्यैव प्रत्यय ॥ किं वाजान्तरालि । यदि छागास्यैव तर्हि तत्तेवापलक्षणं कर्त

व्यं । अथ जात्यन्तरं परा तर्हि तिरेव अथैते गुणा परास्तत्रैव लघुतो निमित्त जातिवाचके स्यात्

गोस्त्रमेषिरिति किं तावत्प्राप्तं छागास्यैवेतनुपरोहितादयः प्रकृतेर्यो षोमीयाश्रा

छागस्यैव ते हि सारंगलोहितसारंगगुणा इदानीमात्रे शब्दे निर्दिष्टगुणा यागस्य पशुप

ह्याविधीयन्तेनेन छागास्यैवेत इति प्राप्ते अनुच्यते नैतेनैते छागास्यैव किं तु तत्तद्गुण

व्यवच्छिन्ना स्युर्गोस्त्रमेषाः प्रलेतव्याः तत्परशब्देन छागः तेहित शब्देन गोः क

शुनकुलाादिभिर्मेषाः । लिंगानि द्येतान्येषामिति । ननु भवन्तु लिंगानि द्रव्यमात्रमेते

राम

१८

लिंगितमनियतं प्राप्तं चोदकेन व्यवस्थापयिष्य तइति नैतत्॥ पश्वभिधानातान ह्येते अ
नियतजातियुक्तद्रव्यमात्रनिष्ठगुणवाचकाः। किंतु वर्कर किशोरकलभवन्नियतजा
तिविशिष्टद्रव्यविशेषनिष्ठगुणवाचकाः। तस्मात्तदितिचेत्तत्प्रयोगात्स्वयमेवेति ब्रूमः।
प्रयुंजते हि लोकारोहितादिशब्दं न कृष्णाविशिष्टगवादावेव प्रत्याययंतीति तमेव यतः॥
तद्यथाविशिष्टयागसंबद्धद्रव्यनिष्ठवयोवियोविशेषवाचका एतेन विषयवयोविशेषकाः
किंत्व द्रव्यविशेषप्रत्यायका अपि भवंतीति तद्वादादत पितयथासंत पश्व।भिधायका इति
वचनात्स्वारूतबाधः। नन्वेवं तर्हि प्रकृतौ जातिवाचकेनोपलक्षणं कृतं इहापि चोदकानुग्रह
यतेनैवोपलक्षणायुक्तं तत्स्थापयेत् जातिविशेषयुक्ता स्वभिधायकास्तर्हि तेरेवो
पलक्षणं प्रयुक्तमतः प्रजापतये न परस्य सोमाय रोहितस्पत्यादिप्रयोगो युक्तरूपइति
अतनुच्यते। गुणवचनाश्चोदनाशब्दस्य चोदनाशब्दो हि गुणं वदंतिनचप्रकृतौ गुणा
वाचकेनोपलक्षणं तत्कृतं तस्मान्नेतिरूपलक्षणमिति ननु पश्वभिधानादिलक्षस्या द्र
व्यवाचकत्वमेतेषामिदानीमेवावधारितं। सत्यं॥ गुणावचनद्वारेणातत। अव्यभि
चरितविशिष्टजातियुक्तद्रव्यसमवायिगुणाभिधानो ह्येते तेन गुणाभिधानं निय
तजातिद्रव्यनिष्ठं कुर्वंतस्तत्तद्रव्यप्रत्यायकाभवंति। न प्रयुक्ताइति वद्रव्याभिधाय
यकाएव न चिंवं जातीयकेन प्रकृतावभिधानं जातं जातं तस्मादेहापि न भवति

१९

19

ननु प्रकृतावपि ज्ञानस्याभिधानमेव क्रियते तथा ह्नितं द्रव्यं प्रतीयते ततो भयत्रापि लक्ष
णां तुल्यमेव। तथा च सति विधिगतशब्दोपादाने न्यायो वोथ्यो नुग्रहे ते विधिशब्दस्य मंत्र
त्वे भावः स्यादिति कथमिति चेत्तदुच्यते। मंत्रेणाहि विहितार्थाभिधानं कर्त्तव्यं स च रोहितादि
शब्दे स्तत्र कृत्या विशिष्टो विहितो न चासा हृत्वादिशब्दैरभिधातुं शक्यते ज्ञात्कपलक्षि
तद्रव्याभिधानपरत्वात्तेष्वात तस्मान्मंत्रेषु प्रयुज्यमाने विधिशब्दस्य भावः स्यान्नाभि
धायकमात्रस्य लैरेवोपलक्षणं युक्तं। सत्यमत एवास्माभिरुच्यते यत्र जातिरुपल
क्षणं। तेनेवाभिधानं युक्तं चोदकानुग्रहाय। न्यायेवमपि छागो हासमेषरेवतिनयु
ज्यात गोव्यञ्जनशब्दानां प्रसिद्धिजातिपराणां विद्यमानत्वात् तस्माद् इतरन्यैर्वा तज्ज्ञा
स्याभिधायकैरुपलक्षणामिति प्राप्त उच्यते॥ प्रकृतौ चावचनात् तरेण तेरवति नियमो यु
ज्यते कृतः। एते षां प्रकृतावग्नीषोमीये न्वबंधस्य मांसोत्रामरायांवचनात्तं त्रत्रान्य
शब्दानामवचनात्तु। तथा ह्यग्नीषोमीयो ग्नीषोमाभ्यां छागस्य वपायां मेदः प्रेष्येति।
तथाशास्त्रांतरेभि त्रावरुणाभ्यामुस्त्राथा वपांमेदः काठके च सौत्रामण्यां मेषस्य वपायां
मेद इति न च क्वचिद् ह्रोव्यञ्जशब्दोरूपलक्षणं दृश्यते। जातिवाचकत्वेप्यपि चाव्याभि
चरत योरव्याभिचरितराव ग्रहीतुं युक्तस्तेन छागो स्त्राभि जनित्वसंबंधातुपलक्षणो राम
नेतितेरेव युक्तं। यच्च विधिशब्दस्य मंत्रत्वे भावइत्युच्यते तत्सति शिष्टत्वे न बाते ये १९

नाग्नीषोमीये पशुशब्दे विधिशब्दे विद्यमानेप्यविधिशब्देनैवोपलक्षणं विधीयते। अन-
वं धर्मशब्देन विधानासत्त्वाशब्देनोपलक्षणां चोदयति। अविरुद्धशब्दगतौ मेषणा चोपल-
क्षणामिति तस्मादस्य न्यायस्यानायं विशेषस्तत्र विशेषविधानाभावस्तत्रासौ प्रवर्त्तताम्। अथो-
याजत्यपशुमग्नीषोमीयं पशुमालभत इत्यादौ पशुशब्दो विधिशब्दः। अन्यौ च प्रदर्शि-
तौ। तुल्यशब्दोऽयं यथात्र नास्ति तथापि गुणानां वाचकविचारप्रसंगेन लाघवात्पोहस्यमधि-
कोविचारितो तत्र लोहितोष्णीषादि। एवं छागादिशब्दानां वदयाठाद्वमंत्रतापुपुन्यमा
स्तन्यत्र मंत्ररूपा भवंतियथा। अभावा। विनियोगस्यानंतत्वं तमतिदर्शनः। किं नियोग
दमंत्रत्वं तदभावाद्देतानहि मन्त्रन्यापि विधीति यजुर्वेदिको मंत्र एव हि सत्यस्यादिर्द्विको
मत्रस्तद्रूपाभाववतो न हि स्थाने स्याविनियुक्तो न तस्मादेषाममंत्रता दृश्यते प्रैषम-
त्रेपि तद्व्ययागयाजिनि। अग्निर्नो छागस्य वपामेषस्यापि सरस्वती। प्रैषेव स्यते
स्तद्वस्त्विष्टरतोपि दृश्यते प्रैषे च सतुवाकस्य निगमस्थानके पुचावधु। अग्निर्ना
छागट. सरस्वत्यै मेषमित्यपि। छागेनापि च मेषेरासरूपस्थानिगमे छागेपि। एवं
कल्पोऽसुसत्रेपि छागमेषादिसंयुताः। कल्पिता सूत्रकारैस्तलेशतो नान्यथा विदुः
नान्यथावादिनो नैव विप्रलंभस्य कारिणः। तदपि स्मरणं तेन प्रमाणात्तत्प्रका-
शितं॥ अथ वाव पाभिस्फुरतो लक्ष्यते। तत्र प्रैषेषु द्रव्यसंकीर्तनकर्तृत्वं त

किं प्राकृतेतरत्वशरमयत्वस्य कृतबाधेन प्रत्याम्नानबलाद्विहितैरेव तत्परोक्षितादिभि
रिति। तत्र तत्परोक्षितादिभिरेव युज्यते चरितार्थं चाद्यशरमयता प्रत्याविकृतावचरि
तार्थं शरमयं पठ्यमानं प्रकृतस्य कुशमयस्य प्रकृतावन्यविकृतौ च चरितार्थस्य बा
धकमेवमेतदन्यत्राचरितार्थाभिधानोऽप्यत्र चरितार्थाभिधानं छागादिशब्दैरुद्दानं
बाधेतो तस्माद्रोहितादिभिरेवा दशाश्वा प्राप्तिरित्येवं प्राप्तमनुद्यते॥ छागो वा मेषो वा पश्व
भिधानाद्यथालिङ्गं। छागो वा मेषो वा संकीर्त्यते नीयाद्रव्यसंबंधकीर्त्तनेन॥ किमनियमेन व
चनबलात् कल्प्यते। कथं तर्हि यथालिङ्गं अविनाभावादिभावि लिङ्गं युक्त्या ग्रहेत। स्वाध्या
येयव्यं तेतत तस्यैव नलिङ्गेन पोवगम्यते तस्यानुवाचनादेकीर्त्तनं तल्लिङ्गानुमित
लिङ्गिनो वाचकेन छागाद्यन्यतमेन शब्देन कर्त्तव्यं। कुत एतत्। पश्वभिधानात्प्रवृत्
तो हि पशुशब्देन विधानकृतं दृष्टदभिधायकेन शब्देनेतरेणोद्दानं कृतं प्रकृतिवद्ध्वे
यमपि कर्त्तव्यात् तस्माद्विधिगतशब्दादन्येनैवोपलक्षणं युक्तं। अथवा पश्वभिधा
नात्पशुद्रव्याभिधानाद्द्रव्यं हि यागसमवेतो देवतारंगतयातयात वाचकेनैवोप
लक्षणं युक्तं वा पश्वभिधानोऽपि न नूक्तं प्रत्याम्नानरूपत्वेन शरमयवदेतद्बाध
कं भविष्यति। सत्यं बाधो हि विषये नैमव्वति। न च अत्र तत्र कृतो द्रव्यवाचके
नोपलक्षणं विहितं यद्यत्रापि द्रव्यवाचकशब्दविधानवमविष्यत्स्यात्तर्हि एकावि राम

यथात्वेनबाधः। कथं तर्हि द्रव्यपरत्वमुच्यते। गुणावचनाच्चोदनाशब्दस्य विधिशब्दा हि
गुणावचनानर्थप्रकृतिस्था द्रव्यशब्दतुल्यता गुणशब्दानां येनैकविषयत्वेनात
बाधः संभाव्येत अपि च प्रकृतौ वा वचनात् न च विधिशब्दा इत्येवं सर्वकोऽत्र न भाजः। प्रकृ
तौ विधिशब्दस्य यशोरन् बुधः। या आवश्याव अवचनान्न घेत विधिसंबद्धाः अपफल
हणार्थमंत्रे प्रयुक्ता तु यत्तेषु एकत्वस्य क्तो ज्ञाता स्पष्टाक्तिस्ततराणां नेन न घेत वि
धिसंबद्धाः अपफलहणार्थमंत्रे प्रयुक्ता नु वने वेतसिद्धमित्यन्यत्राप्यसौ न वक्त
व्य इति यत्तु क्तस्तेनैवोपसहराणां युक्तमिति छागो त्वमेषाप्रयोक्तव्या इति सिद्धं॥
एकविंशतिप्रदानानेके च चातुर्मास्यदेवताः पित्र्ये त्र्यंबकपुनरुक्तवर्ज एके
एकविंशतिप्रदानानि यागाने कविंशतिप्रदानानि येषां तानेको अन्वेक्ता चातुर्मास्याद
वता अन्वंचिाननु छाचत्वारिंशद्वा त्रामोस्यदवता अनुक्रांताः रुद्रस्त्रीवा अत्र यावन्न
वः सोम्या इत्यादिनासंसंतदेनासंसंतदर्थमुच्यते। पित्र्ये त्र्यंबकपुनरुक्तवर्जमिति
तेनयं चदशान्वयि न्यः तिस्रः पिदृणां एका त्र्यंबकम हताः स्वतवसः ऐंद्राग्नम्बावृद्धि
तीयाद्विती येति एतावर्जं पि विकविंशति देवताभ्यः पथहोमः कर्तव्यः तदेवैकवि
शति सम भागान्कृत्वे किंके भागमेकैक चातुर्मास्य यागमनु जुहुयात॥ ऐंद्राग्नवि
श्वदेवकायानेको एके ऐंद्राग्नवपामनु सर्वा जुहुति एके वि श्वदेव वपाम

नुाएा। ककायवपामनु अन्याः सर्वाव ह्यपा जुहूरेति। कविंशतिर्वा चुमो स्यादेवत्याश्च
नुडुस्यैकविंशतिधा रुवाप्रचरेयुः ऐन्द्रस्न स्यवपायां हुतायां विश्वदेवस्यवपाया
ड हुतायां कायस्यवपायां हुतायामितितत्रतत्रश्रवणात॥ देवतांतत्रैणाजु॥ देवतानां
यावतामेवंतावतां वपानां प्रचारः सूत्रेणाकर्तव्यः। नद्रव्यभेदे गुणायोगादिन्यायेन तथा
चानुवाचनप्रैषादेरेकत्वादेकप्रयोगेणैव सिध्यति। एवंतर्हि विजातीयव्यवधानेपि
देवतैकत्वं तंत्रेणैव यागः प्राप्नोतितत्राह॥ नकालभेदात॥ नयागांतरव्यवहितानामे
कतंत्र्यं कुतः॥ कालभेदात॥ भिन्नोहि कालो विजातीयव्यवधानात। अतो नंतर्हितानां
एकप्रचारो व्यवहितानां भेदन॥ वपीतेष्विति। येन पर्वंवतयस्तेराज्ञाविति जुहोति।
वपाहोमांतेष्विति। येनमहिम्नाचरति सर्वंहुतेनेति पर्वंवत। यस्तेराज्ञाविसननेन मं
त्रेणाजुहोति॥ अलेश्वशेयश्चपराणां अलव्यो खा स्थानापसातद्वमौ भवंतिनचश्व
शेयश्चपराणामिदंतद्रवप्रकृतौ न देवतार्थमतः शेषवादेवन स्थाल्यां प्रासमितिकयं
स्थानापत्तिः। ससमप्राप्तो अले श्रपराबचन मनर्थकमेवस्यात्तमा स्तुवा॥ सर्प
राप्रभृत्यापश्वासादनारूवालोहितमवघति गोमृगकंठाश्वशफयोरपस्त
चरो। सपीराप्रभृति प्रातःसवनिके माध्यंदिनेच तृतीयसवनेच पश्वासादनांतं
रूवास्यम्ब स्यलोहितमवघति गोमृगकंठेश्वशफे पस्त्राये चरौचरस्था

स्यां ॥ वेतसशाखासु प्राजापत्यानां प्राजापत्यानां मा सावखंडनं वेतसशाखासु कर्तव्यं ॥ वेतसक
टे प्राजापत्यान्संदिनोतीति ॥ अवगात ॥ अप्सु स्यवा ॥ अप्सु स्यैव वेतसशाखास्वावेद्यं नान्येषां वि
शेषश्रवणात प्लक्षशाखास्वन्येषां पशूनामवद्यंति वेतसशाखास्वप्स्वेति । तेन प्राजापत्याना
मति शाखांतरीयस्य सामान्यवचनस्य विशेषमुपसंहारः । तत्र केचिदिमतमेव । अप्सु विषयो
विकल्प एव युक्ततरः प्रतिभाति स्वश्रुतावेव विहितप्रतिषिद्धत्वात तथा हि प्लक्षशाखास्वन्ये
षामवद्यंति वेतसशाखास्वप्स्वेति प्लक्षशाखास्ववदानानुवादेन वेतसशाखास्वप्स्वावदा
नानुवादेन वेतसशाखास्वप्स्वावदानं विधीयते । तदुहोवाच सात्यपजिरितरथैव कुर्युः
यथ एवनावादिसमितिपर्वो बर्हिषि तिरेति निधायो नाप्पाउत । इत्थं । एति सु शासुव
द्धुज्ञु यः ॥ स बितितदंतरूपेयमर्थः । पशोर्मार्गोन्नायकमितव्यं । अन्यपशुमार्गे एवादरणी
यः । यवैवबर्हिषि तिरश्चि यतीयति । सा च प्लक्षशाखासु दत्तिर्गता । वदानमिति प्रतिषिद्धं तत्तो
विकल्प एव न्याय्यानं । एवं च व्याख्यामाने नियमे नान्येषां प्राजापत्यानां वेतसशाखासु
स्यात ॥ न च तथा स्वशाखायां प्रत्यया । वेतसशाखास्वप्स्वेत्येवं विधानात स सर्वकर्मा
कारेणायथा खांतरीयमात्रिस्य प्राजापत्यानामित्थं वेतत स व प्राजापत्य विषयं भ
विष्यति स्वशाखीयं तु विकल्पाकोटिस्थमतो न दोषः ॥ स्विष्टकृद्धनस्पत्यंतरे मरुत्स्वद
हुवादेवताभ्यो जुहोति समुद्रे स्वाहेति प्रतिदैवतं शारदप्रभृति तु गतेभ्यः प्रजापते

रुद्देशात्तस्मै होमः परतंत्रो सन्निचाद्यामभात्रं प्राक्स्विष्टकृतस्तद्धुत्वा हुत्वाग्नयेलघ्यतमग्व
मांसं ततो देवताभ्यः अर्थं गेभ्यश्च जुहोति। आज्यमवदानान्येवा पृथ्याख्यायं। देवताभ्य
श्चाहुतीर्जुहोति इतिवचनात् ताचत्र गृहीतिन प्रभावयज्जुहोति अमुष्मै स्वाहेति चतुर्थ्यंत
नदेवतापदेन प्रति। देवतं स्वाहाकारेणाशाद प्रमत्तिशादाय प्रथमं हुत्वा तदनु क्रमेणांगेभ्यो।
देवताभ्यश्च वचे स्वाहित्यं जुहुयात॥ आज्यमवदानान्येवेति वचनात् सकृद्गृहीताद्यो वा स्रुवी
धः ततश्च प्रत्याहुति चतुर्गृहीतं स्यात्तत्र चतुर्गृहीतं विधाय देवताभ्य इति बहुवचनेनोक्त
रेकैकेनैवेति गम्यते तादर्थ्य युक्तं वसोर्धारावत्सर्वं च गृहीतेनेत्यादि वत्त्र गृहीतेति वचनाभा
वात। अवदानावचनस्यान्यपरत्वाभ्या यथा तं प्रत्याहुत्यावदानं युक्तं॥ वि॥ विमुखा
श्च परेभ्यः। तुम्रश्च भीमश्चेति विमुखो ध्येच प्रसिद्धस्ततः परेभ्यो ग्नि हृदयेनेत्येवमा
दिभ्यश्च जुहोति आज्येनैव॥ मनोमित्र इति च प्रत्यचमनुवाकाभ्यां। एताभ्यामनुवाका
भ्यां प्रत्यचं जुहोत्याज्येनैव॥ अंसांद्यावापृथिव्यां। द्यावापृथिवीभ्यां ढः स्वाहेति॥ स्विष्टकृदं
तेग्निभ्यः स्विष्टकृभ्द्यः स्वहेति लोहितं हं जुहोति यथावत्तं। अवदान क्रमेणालोहितं जुहो
ति यत्र यत्रावर्त्तं तेनैतिन पात्रे णाग्निभ्यः स्विष्टकृभ्द्य इति स्विष्टकृत्ति॥ अप्रशाकेन
वानुयाजांते अप्रशाकेन यदवत्तं तदनुयाजांते वा जुहुयात॥ अथ स्मयेन पत्नीसं
याजांत। यदा प्रशाकेनानुयाजांते जुहोति तदा यस्मयेन पत्नीसंयाजांते कुर्यात॥ राम

इमानुकमिति च द्विपदाः। तुत्तमा द्विपदा जुहोति इमानुकमित्येतां ताम्रषट।। अतिरा
त्रे तु उत्तमः। उत्तमस्तोत्रीय महरति रात्रो भवति अहीनवत्स्वाप्त एव पुनर्ग्रहणं गो रादीनीसं
स्थातरत्वसंभवात्त संस्थावचनात्।। सर्वस्तोमा ज्योतिर्गौरायुरभिजिद्विश्वजिन्महा
व्रतमस्तोमी मोवा अतिरात्रेनुत्तमः इत्युक्तं सोनेन विध्यते। सर्वस्तोमज्योतिरादीनि मन्य
तमो विकल्पेन स्यात् पठितान्येते त्रयोदशातिरात्रेषु एतेषां भेदक धर्मा छंदोगव्रा
चानांय त्र च स्तोत्रीया मयानुरूपादिक भेदस्तदर्थमाह।। अस्तोत्रीयामतिरोक्रीयोप्योरात्रि
पर्यायतुत्तमः। अस्तोत्रीयामतिरात्रे तिरोह्न्ये पश्चपर्यवसिते स्यांच तु स्तोत्र पर्यायतुत्त
मः कर्त्तव्यो रात्रौ पर्यायतुल्याः। तिरोह्न्या आश्विनचमसाः।। अग्निष्टुत्प्राजापत्यो वा
चतीयेहन्यतिरात्रे अग्निष्टु अग्ने पावकादशिना प्राजापत्यो वालचक्रो। प्रजापती
तिरक्षोच तुर्विंशतिवचनात्।। अवमथ्ये प्सु मग्नस्य पिंगलस्खलतिविक्लिधस्य
क्रस्य मूर्धनि जुहोति जुहोति जुम्बकाय स्वाहेति अप्सु मग्नस्य खल्वाटदस्य दंतुर
स्यातिगौरस्य पिंगलः पिंगाक्षः पिंगाक्षस्य मूर्ध्नि जुहोतीति विशेषश्रवणात् तात
स्ये वं विधस्य पुरुषस्य मस्तके जुंबुकाय स्वाहेति अवभृथांते आज्येन। नचेष्टि
ग्रहणां प्रकृतौ सकलेष्टि ज्ञापकं साकल्याभावेपि कतिपयांग संयुक्ते इष्टिशब्दप्र
वृत्तेः। दर्शपूर्णमासधर्मा इष्टि पशुष्वि फप सदादर पिग्रहणात्।। तु कोति यजमा

मानेपापकृतोऽप्यवभृथंसंचरित्वाव्रतानिस्नात्वाद्विजोयस्मिंयजमानेपापकृतोब्रह्महत्यादिपातकयुक्ता
अप्यवयंतिअवभृथस्नानोदकंप्रविश्यस्नांतिव्रतानितानिमितत्तंविहितान्यन्येवेवाश्वमेधाव
भृथेस्नानंकुर्युस्तद्विशुध्यर्थंअचरितव्रतायाआरब्धंपरिसमाप्यतत्समाप्तिमवभृ
थस्नानेनेवकुर्युः॥तथाचयाज्ञवल्क्यः॥ब्राह्मणस्यपरित्राणाद्गवांद्वादशकस्यवा।तथाश्व
मेधावभृथस्नानाद्वाशुद्धिमवाप्नुयात्॥मनुरपि॥शिष्ट्वावाभूमिदेवानांनरदेवसमाग
मे।स्नात्वाऽवभृथेस्नात्वाहयमेधेविशुध्यति।इतिपरिसमाप्तिद्वादशाब्दस्येवयुक्ता॥
अश्वमेधपरताख्यास्ति॥तत्राप्रायश्चित्तिनोऽश्वमेधपरतसंज्ञकाभवंति।नतनुत्तरंनैतेनसंज्ञा
विधानंप्रयोजनाभावात्किंतुप्रायश्चित्तांतरवदुदासः।क्रियतेद्वयेखोपिनकर्त्तव्यः।व्यव
हारोप्येभिःकर्त्तव्यो।यस्मिन्पक्षेप्रायश्चित्तनव्यवहारयोग्यातानपापविशुद्धिस्तस्मि
न्नपिपक्षेनेनविशुद्धएवेत्युच्यते॥नानावभृथानिवा।अवभृथानिनानाभवंति।अ
हानिवानानावभृथानिस्युः।पृसहमवभृथेनचरंतीतिवचनात्॥कुंभोपमारणांतं
पर्वयोःशब्दीत्वाव्रताभावात्॥एवंयोरक्तोःकुंभोपमारणांतद्धमेवकर्मस्यास्य
सहमवभृथपक्षेकृतः॥शब्दीत्वायाअभावाद्धृतस्यचाभावाद्दीक्षाव्रतस्यवा
अभावात्तात्कुम्भोचनायघावभृथःप्रथमेनैवानुकूलवाद्युत्तरयोःप्रयोजनाभा
वादप्रयुक्तिः।अथवाप्रथमावभृथेदीक्षाव्रतान्मोकेशबंधयोरक्ष्णोदीक्षाव्रतमं

गं न भवेदविद्यमानं च भवितव्यं तेनांगेनोत्तरयोरध्याययोस्तदुद्देशेन यजमानं संस्कर्तुं प्रवृत्तेः।
संस्कारापगमश्चास्यानेनेति। ततः प्राचीनानुबन्धेनेवमर्थमभ्यववर्तीतीति श्रुतिरथानुगृह्य
ते संस्कारा अपि नापयतीति संस्कारयुक्त एवोत्तरयोरध्याययोरधिकारी व्याप्तिः। सर्वे वा श्रुतेः। स
र्वसमिदाधानं तमेव कर्तव्यं। कुतः। अवर्णाद्यवमर्थे प्रसहं चरंतीति प्रसहमवमर्थे विध
त्ते अवमर्थशब्दश्चास्यानार्थस्तवत द्विधा नाददेवनायगमः संस्काराणां वचनं ह्यवमर्था
भ्यासे परं अभ्यस्तश्चासावेत्यावेत्यावर्तेनो निष्पद्यते निष्पन्नश्चार्थे कटितिरतीवरभ्यासाभ्या
से दोषहरणान्मुमुक्षुतानस्यानमात्रेणात तस्मात्सर्वे कर्तव्यं।। एकविंदशतिरनुबंधाः।। अ
नुबंधाभ्यास एतावानत्र स्यात्। प्रकृतावध्याभ्यपमेवेदं कर्म विहितं।। तुदवसानीयांते भा
र्योदशातियथासंवादं सानुचरी। तुदवसानीयायां संहितायां सानुचरी भार्यो यो यजमान
यासह संवादः कृतस्तस्मै तां सानुचरीं दद्यात्।। कुमारी पालागलीं चाध्वर्यवे कुमारी
यजमानसुता पालागली इतदुहिता यजमानपत्नी एते अध्वर्यवे। यदि यो भार्या सा
नुचरी।। अनुचरी वा फलाधिकारादितरा सा। अनुचर्य एव देयानि भार्यास्तासि हि फलभागि
न्यः स्वामित्वेनाधिकृतत्वात् पत्नी च माध्यमं धनमुत्सृज्य पत्नीभिर्यजमानेन च तितत
दुपध्वमये गृहहंमात्रं बुध्यतेन्तं द्विधा च राजानाकाशादासाधारणं तत्स्त्रियाः।
तस्मादुत्तरमिदं यज्ञार्थं तु साधारणं धनं यज्ञोपकारकमनुसर्गो प्रक्रमश्च कर्तव्यं।

फलार्थत्वात्तस्य च फलस्य साधारणत्वाद् उच्यमानाच्च पत्नी कथं फलभागिनी कथं
वा स्वोत्सर्गकारिणीति सर्वस्यापि विरुद्धवादनादरणीयं कर्मकर्तृविरोधश्चैकात्रये
हं मां ददामीति। ननु सा चापि सहदास्यायेति दर्शनात् अविष्यात्मनोपि दानं नैतद्दृष्टा
र्थं हि तत्संभविष्यति शिष्यस्योपाध्यायविषयत्वात्र तु कर्तुः कर्तारं पूर्वस्य फलस्य फलभा
गिनः तु त्तरोत्तमुख्यत्वे पूर्वं पूर्वमुपेत्य तु प्राप्तिः। द्वेः त्रा तु मुख्यत्वं कर्तुः कारकत्वं गता
तुदवसान सिद्धासौ स्वामि गोगमेव तु। गणापि तुं न शक्तो सौ प्रधानं गुणाभावतः ।।
अनारभ्य चाद्ये।। न चासावर्थे अरब्धुं शक्यः यथा हि भार्या भर्तृदानेन समर्था एवं
भर्त्तापि न दाने। समर्थ एव यावद्धि वेतयोरितरेतरं निबध्यातां। अन्य योजेन निबे
धाद्वात् तस्मादनुचरीकुमारीदानं युक्तं तेन श्रुतिपदानां संबंधान्तरमाश्रयणी
यी चतस्रो जायाश्च शब्दाः यजमानोपि चत्वारि शतान्यनुचरीणां पंचमीं च कुमारी
य यास समुदितं दक्षिणां ददातीति अपि च दक्षिणात्वेनैतद्दानं श्रूयते न हि कश्चिपि के
मे सिध्यर्थं कर्म फलभागिनात्मन एव दानमारब्धुं तस्मादनारभ्याय मर्थो नाव
रणीय इति।। द्वादशाहमाग्नेयः पुरोडाशः द्वादशदिनानि प्रत्यहमाग्नेयः पुरो
डाशः कः कर्त्तव्यः स च गृहे। घव।। व्रत्यौदनो दनो वा प्रत्यहं व्रत्यौदनो वा कर्त्तव्यः।
द्वादश व्रत्यौदनानुच्छ्राय निर्वपति। द्वादशभिर्वेष्टिभिर्यजेत इति श्रवणात्।। ।।

25

प्रत्यत्तु पश्चूनालभते। षट् षट्‌ वसंताघाग्नेयानैंद्राग्नान्याजेन्यान्मारुतान्मैत्रावरुणानैंद्रावि
ष्णवानेंद्राबार्हस्पत्यानैंद्राबार्हस्पत्यानावसंतमादौ-ऋतवान्तत्तु पशुसंज्ञकान षट्‌षड्
त्पश्चूनालभते नत्तु मन्त्रं प्रति षट् षट् अग्नेयादीन्वृथांसु याजेन्यान्मारुतान्वेति विकल्पः
द्विरुक्तिरुक्तार्था।। ददृशुस्तैर भिषिक्तो वाजपेये द्विरग्निचित। राकाशीतिं सोमा
न्यई जभाष्यपरापि सनासंम्राजां वं जां वशजोय स्यवाचस्पतिरिवार्थवित। वाच
स्पतिरुपादानं योगित्वामवाप्य थ्यः। अनेकक्रतुयाजिवादीय सोपि निवारकः।
अन्यत्रयमनस्यासोत्री अनंताजिधः सुधीः।। सुखेशावगतिर्यस्य निमित्तममता
मया। अनुगतार्थनामास गरीयान्कशवामतः।। ।। इति।। स्वराट् संम्राड्ढपतिम
हायाज्ञिकश्री अनंतकृते।। कात्यायनसूत्रभाष्ये। विंशतितमोध्यायः।। ॥ ।।